Janko Leskovar:

Propali dvori
Pripovijest

I.

Borkovićeva kćerka je slutila da će se danas sastati s Pavlom Petrovićem. Toga je čovjeka ona ljubila, no ta ljubav bijaše beznadna, jer se Pavao Petrović ženi - i sam joj je prije mjesec dana poslao o svojim zarukama objavu, tiskanu na debelome ivoire-papiru.
Pred tri i po godine taj je isti Pavao Petrović očitovao svoju ljubav njoj, no to se zbilo tako nezgodno te se mladić udaljio uvrijeđen pa je i svoju roditeljsku kuću ostavio i primio se službe negdje u Slavoniji. On ne zna još ni sada da ga ona ljubi (zapravo - zaljubila ga istom poslije njegova odlaska).
Prije osam dana Pavao se Petrović vratio iz Slavonije, a njegova je blizina djevojku - što je i razumljivo - dosta uzrujala. Ali začudo, djevojka, tako se činjaše, brzo se opet primirila. Tu krivnje ne bijaše ni na kome; tiho se ona podala svome udesu. Kratka pripovijest njezina srca bijaše završena.
Gdje ovo otpočeh pripovijedati - nedjelja bijaše, mjesec ožujak već pri koncu, a rano jutrom. Borkovićeva kćerka htjela u crkvu pa uranila. Bilo još mračno kad je s prozora odgrnula zavjese. Pred njome se otvorila dolinica i tamo onkraj te dolinice pri podnožju brežuljka udari joj u oči dom Pavla Petrovića; jednokatna kuća strma krova, osmeđela crijepa; pri ulazu u dvorište stoje dva jablana. I u dolini i ondje prijeko, pri brežuljcima, još je mračno, no cestom što teče s onu stranu dolinice već se giblju duge povorke ljudi: seljaci na putu u crkvu.
Čudno bijaše djevojci pri tom pogledu. To je sve ležalo pred njezinim očima prazno, golo u svojoj suštini, bez zanimljivosti. - Eto: zinula prazna dolinica pa zijeva glupo, sva mračna; hrpe se svjetine daleko ondje cestom miču, mehanički bez zastajanja - a Petrovićev dom... nekako bez života, kao od ljepenke - stoji tamo. Njezin je pogled čisto bez čara jer u duši joj nema nade nikakove što bi znala da obavije život neslućenim dražestima.
Žurno se odjenula da dospije na ranu službu Božju, k dopodnevnoj nije htjela da ide - tad dolazi kruškovački vlastelin, a njegovi su joj pogledi neprijatni. Izašla je.
U mračnome, dugom i hladnom hodniku susretnu je obični mir. Lagano doticanje njezinih cipelica na glatkome mozaiku, šuškanje njezinih haljina - prekinu načas tu tišinu, pa se lako stupanje i šuštanje skutova slabim šumom potisnu med hladne zidine u tišinu. Otac joj spavaše još u to doba, no zato se otvoriše vrata na kuhinji i stara Dora provuče glavu u hodnik začudivši se: "Zar će gospođica u crkvu natašte?" - Malo dalje izvukao se odnekuda dvorski. Starac, mjesto naklona, zgrbiv se upita s ljubeznim i pokornim smiješkom: "Zapovijedaju li upreći?" - Ne! - "Zapovijedaju li da pošaljem po njih barem poslije?" - Ni to! - Začudi se stari službenik.
Ljudmila htjela je da ide pješke; zašto upravo pješice ne bi znala ni sama da kaže. Brzo se našla pred dvorom. Svježi jutarnji zrak proljetni u lice joj stao da zaplavljuje. Iza dugotrajna snijega zemlja pokaza napokon golo lice svoje, neodjeveno još u proljetno ruho. Tu i tamo u zaklonku bijeli se još pokoja hrpa snijega i dolje daleko iza perspektive smeđih brežuljaka, kroz sivkastu maglicu, vidi se snijega i na Zagrebačkoj gori. A ovdje u dolinici već je sve u proljetnoj živahnosti. Razbudila se u jutarnjem čavrljanju, pjevanju, prebiranju pernatih pjevača. Uz živice javljaju se vrapci, s brežuljka dopiru glasovi kosova, sitne sjenice na sve strane razvode svoje pišteće "cicibe", a iz šuma upadaju u tu pjesmu žune sa svojim podrugljivim "fifi". - I vrane grakću, i svrake kriješte, a miješaju se u to i kola svojim štropotom. I makar da nema sunca, ma da je mračno i čini se da će prokapunuti kišica - ipak je nešto veselo u tom stokratnom pjevu ptica pri goloj zemlji, pod oblačnim nebom, pa i u samom drndanju bučnih kola što zamijeniše tihe saonice - ima nešto novo. No sve to ne zanimaše Borkovićevu kćerku.
Ne obazirući se ni na što, odmicaše žurno cestom u smeđem haljetku što se tako skladno privio k njezinu struku, mladim djevojačkim grudima - s crnim fino pletenim šeširom na glavi, urešenim crnim petljama i hijacintima, a koraci njene lagane nožice što se u finoj cipelici pokazivaše iz skuta šuškajućih haljina - nijesu se ni čuli od struganja teških čizama i cipela seljačkih.
Prolazeći mimo Petrovićevu kuću pričini joj se da je mladić bio na prozoru, no ne ogleda se, samo jače pritisne k sebi svoju molitvenicu. Pred njome je nekoliko muškaraca pušilo, a dim zagušljiv i jedak udaraše joj neprestano u lice. Iza nje išlo više starijih žena: jedna neprestano žalila se na djecu, druga na muža, a treća što teško uzdisaše i kašljaše - na snahu. Ljudmili to ne bijaše nesnosno, ne obaziraše se ona na to. Neki čudni nehaj za to sve, pa i za isti život, obuzeo ju u duši. Samo jedna ju želja presvajaše: da što prije klekne na hladne stepenice oltara, pred onu staru sliku Majke Božje. Opet stisnu jače molitvenicu svoju, pođe žurnije.
No Borkovićeva kćerka danas nije mogla da moli. Nekako odmah poslije evanđelja opazi gdje Pavao Petrović unišao u klecalo što bijaše na drugoj strani sanktuarija. Ona, istina, za cijele službe Božje nije podigla očiju s molitvenika, no to ne bijaše s pobožnosti. Silila se djevojka da moli i - čitaše, no znala je slabo - što. Njegova slika, kako ju pri vratima sakristije uhvatila naglim pogledom, stavljaše se uporno pred nju i ona napokon kao da osjeća samo jedno: tamo prijeko, nad stotinom pokorno prignutih glava, diže se lik njegov.
U mračnim sjenama što se ispod oblaka valjahu na prozore u crkvu i tu pod visokim svodom zgusnuše u polutamu, u sjaju mnogobrojnih plamenova na žrtveniku gorećih voštanica što oslabljen polusvjetlom podrhtavaše oko nje, u neprestanom šaputanju molitve iz stotine usta, u prebiranju metalnih zvukova na orguljama - dočeka ona konac službe Božje što se završila dugom himnom i kađenjem mirisnog tamjana presvetom oltarskom sakramentu.
Mnogobrojna svjetina stala se napokon gibati i crkvu ostavljati.
Velika crkva bijaše već prazna, tišinom ispunjena, tek nekoliko još žena obilazilo na koljenima glavni oltar; čulo se smicanje njihovih koljena po hladnome kamenu. Ispred crkve dopiraše unutar žamor puka.
Ljudmili nije se dalo da izađe. Nekakovu olakšicu osjećaše ovdje. Ozgora, ispod visokog svoda sanktuarija, spuštali se k njoj valovi dima tamjanova, vijajući se poput tanahne koprene oko bijela njezina čela i scjeđujući se mirisno niz lice. Dušu joj ispunjaše nešto blago, svjetlo - kao da je u njoj ostalo onoga sjaja što ga prosipahu goreće voštanice s velikog žrtvenika. I još joj ozvanjaše dušom ono prebiranje na orguljama, melodija pjesme, a topli i blagi neki talas prelio bi se njenim grudima. Otkud ta tiha sreća pitala se nije.
Za toga vani u žamoru i stisci puka čekaše na nju Pavao Petrović.
Ona ga opazila kroz rastvorena vrata i naslućivaše da on čeka na nju.
Ona, istina nije imala čemu da se nada, no to ipak izaziva u nje osobito čuvstvo. Eto on, kojega iščekivaše tri i po godine, stoji sada pred crkvom i čeka je.
Jasno je njoj, svršeno je za nju već sve, no to samo što je on čeka - tako je prijatno. Prestala je već bila da išta i želi i njoj je sada dosta gdje znade kako je vani iščekuje - i dolazi joj da si glavu spusti u ruke i tako da ostane dugo, jer ona nema ništa u njega da traži i gotovo se boji izaći

pred njega koji znači za nju zbilju života.
A ovako, pod tim voskom, oblim svodom svetišta gdje još sve miriše po tamjanu, u tomu polumraku i tišini - s onim milim osjećajem njegova iščekivanja - čini joj se da je daleko od neumoljive istine.
A Pavao Petrović?

II.

Još uvijek čekaše na nju. Mladić (Pavlu je Petroviću istom dvadeset sedam godina) htio susjedu, koju vidje bez pratnje, kao kavalir da sprovede kući. No potajna želja bijaše mu da joj se prikaže ozbiljnim čovjekom, jer oni će odslije živjeti kao prvi susjedi, pa bi upravo dječački bilo da se susteže radi one zgode; - sam ju nazivaše - djetinjarijom. Uostalom, Pavao Petrović varao je sam sebe. Ona njegova ljubav uistinu ne bijaše djetinjarija, a bilo je časova kada to on i sam priznavaše.
U ono doba oboje istom što je izašlo iz škola: ona iz instituta, a on završio gospodarsku akademiju. Njezin otac Žiga Borković pozivaše ga mnogo k sebi u Dobrovac, raspredaše s njime pitanje iz nacionalne ekonomije, a i nagovaraše ga da otpočne praksu na njegovu imanju čega Pavao Petrović nije prihvatio jer je imao da uredi domaće gospodarstvo. Pa i bijaše odlučeno da ostane kod kuće. I čovjek pun mladenačkog zanosa već i snivaše o nekom "zamašnom pozivu", o "spasonosnom djelovanju" i "znamenitoj ulozi" što ga čeka u njegovu rodnome kraju.
Uz to se mladić i zabavljaše s kćerkom Borkovićevom. I risali mladi ljudi i muzicirali (on bijaše pjevač, a ona ga prati na glasoviru). Tih se časova Petrović rado spominjaše. Bijaše zamijetio da mlada djevojka želi da s njom druguje, pa bi znao da je i namuči. Navlaš po nekoliko dana ne bi došao, a kad bi ga zatim opazila gdje napokon ide, pošla bi mu sama u susret i već izdaleka nježno ga prikorila: - Ah, gdje ste tako dugo! - Bijaše i takovih zgoda kad bi se on ponio nespretno.
Bijahu jednom na ribnjaku što bijaše u uvali ispod parka. Lađica ljuljaše se s njima kad ga ona upita iznenada: - A kako bi vam bilo da se sada prevrnemo i vi biste sa mnom morali da umrete?
On joj ozbiljno i vrlo nezgodno odgovori kako mu se baš ne bi htjelo umrijeti.
- Sa mnom, je li? - brzo se rasmija djevojka.
- Ah, ne, ne mislim tako. Gledao bih da vas spasem... No to i ne bijaše ništa neprijatno - plovidba svršila se veselo. No prava nezgoda zadesila ga kad joj je očitovao svoju ljubav.
K Borkoviću bijahu došli u pohode neki baruni, dalji rođaci po njegovoj majci, pa makar domaćin i nije prama Petroviću promijenio svoje ljubežljive susretljivosti, mladić opazi da njega, demokratu, ti nadošli velikaši omalovažuju, i on se ne približi više dvorcu. No to bijaše za nj prava muka. U to vrijeme mladić već nije mogao bez Borkovićeve kćerke. Prođoše čitava tri tjedna, a mladi se ljudi vidješe samo dvaput u crkvi. Posljednji put izlazeći ona zaostade malo iza svojih i pričeka Petrovića pa ga upita "šta se tuđi" i "šta ne dolazi". Mladić joj ne kaza istine, no ona ju znala jer reče "neka ga nitko ne smeta" i "neka dođe".
Odmah drugi dan ode Petrović u Dobrovac. A zaljubljeni čovjek nije imao prečega posla nego se spusti pred nju na koljena čim su zašli pod omorike (hotimice ju je ovamo doveo).
No da li zato što to očitovanje bijaše možda još preuranjeno, ili što bijaše tako iznenadno i naglo (te gotovo smiješno), ona u prvi kraj prestrašena otkorači, a zatim pogledavši ga još jednom, rasmije se i zapita: - A zar vam nije žao vaših novih hlača?
To napokon ne bijaše najneprijatnije, no na nesreću opazi Borkovićeva kćerka gdje se približuju njezini rođaci, - a on: eto kleči pred njome. Podiđe ju sva neprilika položaja. U toj je stisci izustila nekoliko oštrijih riječi, mladić se žurno podiže i uvrijeđen se udalji ne rekavši joj ni slovca - a umah zatim za njegovim leđima (on odmicaše iz parka) razda smijeh njezinih rođaka. Petrović mišljaše: taj smijeh ide njega (no onoga prizora nije nitko opazio), a činilo mu se i ona da se smije, svi da ga ismjehuju.
To ga se tako dojmilo te je mladić zaboravio i na svoj "zamašni poziv", "spasonosno djelovanje" i "znamenitu ulogu" - pa ode u Slavoniju gdje je primio službu.
On, naravski nije znao kako je Borkovićeva kćerka pred rođacima pobjegla i sakrivena za grmom jasmina gledala za njim držeći rubac u ruci, nadajući da će se on ogledati, a ona će mu tada nježno mahnuti da se vrati, pa ga umoliti da se ne ljuti na nju.
Uostalom žaljenje što se to tako zbilo - ne bijaše još veliko. U nje, sedamnaestogodišnje djevojke, bila je taj čas veća bojazan nijesu li vidjeli njeni rođaci. Koje neugodno zadiranje takove pomisli!
To ju cijeli dan sprečavaše i djevojka imađaše sveudilj na brizi kako će se sastati s rođacima. Istom joj podveče odlanu gdje opazi na njima da ne znadu o tome ništa. Ali sada ničim nesprečavana, podigla se žalost da je muči radi Pavla Petrovića. A kad je doznala da je otputovao a pogodila je radi čega, ona se rasplaka. Sada je znala da ljubi.
Ovdje neću da pripovijedam muke dugog iščekivanja zaljubljene djevojke, samo ću spomenuti da je u to vrijeme odbila dva prosca, a zadnje zime nagovorila oca da ne pođu u grad. Dočula je da će se Petrović vratiti.
Međutim prije njegova povratka došla joj karta o njegovim zarukama.
Ta vijest, uostalom, nije djevojku bacila u očaj, niti joj prouzročila naglih provala boli - ne što ona ne bi možda mogla duboko da oćuti utiske života, nego ona se već dugo pobojavala da se to ne dogodi pa onda: djevojka ne bijaše podvržena naglim provalama čuvstava. Svi njeni jači osjećaji kao da ju presvajahu na isti onaj način kako je vladalo njome prvo njezino veliko čuvstvo - tuga za pokojnom majkom.
Kad joj ležaše na odru, nije bila u dobi da to osjeti potresno. Tada je brojila jedva godinu dana života. Istom je naučiše životne prilike što je majka i s rastućim poimanjem tih prilika rasla i tuga za nepoznatim licem majčinim. Njena babica (zvala ju je "grande maman"), nepopravljiva boljarka koja sinu nikako nije mogla da oprosti što se oženio jednostavnom građankom, dala si od unučice ljubiti dva prsta ne desnoj ruci i često joj prigovaraše da se drži kao kramarica za tezgom. Trebala je godina da je mala shvatila šta znače te riječi (majka joj bijaše kćerka trgovčeva) - i tad istom mala osjeti studen u srcu i rasplaka se neutješivo za pokojnom materom.
Pa i radosnije čuvstvo razvilo se u nje polagano.
Otac joj rijetko dolazio u Dobrovac, istina, milovao ju, donosio joj igračaka, ali pri svem tom ostajaše djevojčica dosta hladna. Istom kad se prvi put isplakala za majkom, stade da misli više i na oca, pa kad je iza toga došao u Dobrovac i htio po običaju da ju izljubi, potekoše joj maloj (bijaše joj šest godina) suze i obuhvati mu se malenim svojim ručicama oko vrata. A uveče kad je otac odlazio, nađe ju u svojoj kočiji, htjela s njime da ode i ništa nijesu koristila sva nagovaranja - morao doći sluga da je odnese, a mala vrištala, plakala i bacala se, ne slušajući svoje Francuskinje koja sva zdvojna s nečednosti svoje učenice sklapaše samo ruke i uzdisaše: "mademoiselle" i "mon enfant".
Uzaludno bijaše sve otimanje; mala jadnica morala da se pokori snažnim mišicama.
Gvozdene ruke što ju sapinjahu dok joj se otac gubio ispred očiju - njezine se duše dojmiše silno sa svoje grube sile. U mlado joj biće usjeklo se duboko i jadno osjećanje neke gigantske snage i vlastite nemoći. Ona već tada duboko poćuti čuvstvo pokorenja, neko osjećanje olovne težine u svim žilama.
Činjaše se da su te zgode udarile biljeg njezinoj naravi, pa možda zato i nije djevojka udarila u plač primivši onu kartu. Zagledala se samo u

velika zlatna pismena, u riječ "zaručeni". Istina, prestalo joj na časak i disanje i misao joj zapela, no šutjela je, samo riječ "zaručeni" titraše dalje pred očima joj, a tada se stalo da javlja čuvstvo pokorenja, ono iz djetinjstva njoj poznato osjećanje neumoljive sile. I njoj u toj stisci i tjeskobi mjesto suze da poteku, probiju čelo hladne kapljice znoja.
Ona ostade mirna, činilo se nije se dogodilo ništa, no pod tim mirom bijaše pokopana duboka tuga.
To bijaše onaj mir što ga djevojka osjećaše onog jutra polazeći u crkvu.
Pavao je Petrović opazi kroz prozor i, vidjevši gdje ni glavom neće da skrene, pomisli: "Gle, ohole plemkinje."
Poslije nezgode pod omorikama on je ne nazivaše drukčije. U prvo je vrijeme izgovarao te riječi pun gorčine. Držao ju i koketom koja ga zavaravaše da ga onda povrijedi.
No padohu mu na um i zgode što su govorile protiv toga. Tako ga jednom ne bijaše u Dobrovac punih osam dana, a kad se iza toga uputio k njima, ona ga dočeka pred dvorom iza nasada ruža - al niti se ne maknu, niti šta reče. U licu joj bijaše nešto takovo, te se on nije mogao da suzdrži a da joj ne prihvati ruku i izljubi. No djevojka ju istrže, ostavi ga i onoga se dana ne pokaza više.
Kad i na to pomišljaše, sam nije znao što da o njoj misli. Sada se međutim za to sve nije više brinuo, ljubljaše drugu, a onih zgoda sjećaše se kao dosta daleke prošlosti.
No začudo, makar on i mislio kako je to njemu, ozbiljnu čovjeku, sada svejedno, ipak tomu ne bijaše upravo tako.
Već je osam dana i trebalo bi da pohodi Borkovićeve, no susteže se nekako. Kćerku Borkovićevu nazivlje opet (doduše ne više s ogorčenjem) "ohola plemkinja" i sve misli kako treba da joj pokaže da njega više ni najmanje ne smeta onaj događaj, ona djetinjarija.
Iščekujući ju pred crkvom, ova mu se posljednja misao najviše motala po glavi. Na svoje kavalirstvo slabo je i mislio.
Znao je da ona uvijek izlazi kroz glavna vrata, tu se škropi blagoslovenom vodom iz velikih mramornih škropionica, i on se kroz svjetinu protura do velikih vrata crkvenih.
Dugo je tu čekao. Već bijaše utihnuo žamor puka, ljudi se razišli s trga, samo se još nekoliko žena plelo oko lončara pokuckujući po loncima, ispitujući im zvuk - i jedna sljepica pjevaše neumorno svoju sljepačku:

Smilujte se, darovnici,
Oca Boga službenici...

a glas joj prodiraše na otvorena, široka vrata u praznu crkvu. Borkovićeve kćerke još ne bijaše.
Pavao Petrović postao već i nestrpljiv pa se sprošao nezadovoljno trgom.
Napokon se začuše iz crkve lagani koraci, približavajući se glavnom izlazu.
Malo prije bijaše sunce raskinulo oblake pa se sada cijelo pročelje velike pregradske crkve kupalo u njegovu sjaju i - Borkovićeva kćerka, ukazavši se na crkvenim vratima - nađe se sva obasjana tim svjetlom...

III.

Čim se ugledaše; on nju kako sva strojna i djevičanska u zlatu sunčanih traka dolazi niz stepenice, a ona njega gdje muževan (Petrović ugodne je vanjštine, čovjek dosta visok, vitak, no snažan, lice s bradom ušilj prirezivanom - prijatno mu je, nešto suncem opareno) i lijep stoji podno skalina, skidajući joj na pozdrav šešir - oboje se uzruja: ona što se eto približuje k njemu - nakon teških prošlih dana - a on što ju opazio lijepu, ljepšu (priznavaše) no što ju ostavio.
I bog bi znao čemu, Pavao Petrović se smete.
Zamoli, smije li je sprovesti i neće li joj biti neugodno.
- Zašto tako pitate? - otpovrnu ona. - Ta mi smo domaći. - Glas joj pri tom nekako osobito zazvuči, te se Pavao Petrović nađe ponukanim da je malo bolje pogleda.
I morao je da prizna: ni u zvuku glasa, ni u njezinu držanju nema ni traga koketnosti. Ni nekadašnje nestašnosti nije u nje našao. Djevojka se znatno promijenila. Nema u nje ni one ljubežljivosti kojom ga nekada susretaše. To pripisa njezinu plemstvu.
To plemstvo opet ga malo podjari, pa pomislivši: "treba toj plemkinji pokazati", popravi se da mu držanje bude odličnije, i otmjeno držeći svoj štapić, pođe uza nju.
- Dozvoljavate, dakle, gopođice. Upravo se radujem što mi je čast da vas nakon toliko vremena opet vidim - okrenu se Pavao k Borkovićevoj s nekom finom ljubežljivošću.
- Da, dugo se ne vidjesmo, gospodine Petroviću - potvrdi ona gledajući ravno preda se. Oči i polovicu lica prekrivaše joj sjena što ju bacaše široka obodnica njezina šešira: mlako, proljetno sunce sjalo upravo u lice.
- I vi ste, ako smijem pitati, cijelo to vrijeme proveli dobro. Mislim, bez neugodnosti što čovjeka inače tako često stiže.
- Dobro - odgovori Ljudmila, kao i prije ne ogledavši se na nj, a zatim, spustivši glas, doda skoro tiho: - Nemam na što da se potužim.
- To je krasno, prekrasno. I zdravlje vam služilo?
- I zdravlje, gospodine.
- Jednom, dakle, riječju, vi ste to vrijeme, gospođice, proživjeli krasno, srećno. To me veseli...
Ljudmila je šutjela, samo jače poniknu glavom i sjena s njezina šešira spusti se preko cijela lica.
- Da, srećno - reče Petrović - i - pogledav je - bocnu ga nešto. Eto ta plemkinja ne udostojava ga ni pogledom jednim.
To ga čisto razdraži ("čekaj, čekaj, golubice"), on se čisto okrenu k njoj:
- No ni ja nemam da se potužim. Čovjek ne bi ni vjerovao kakav je život u našoj Slavoniji... Kad sam pošao onamo (tu se Petrović navlaš prekine). Vi se, gospođice, možda još sjećate?
- Čega, gospodine Petroviću? - okrenu se sada djevojka prvi put k njemu.
- Moga odlaska, gospođice.
- Da, nijesam zaboravila.
- To je lijepo. Vi nijeste zaboravili... - Tu se Pavao Petrović opet poravna pa s finim smiješkom okrene se još više k njoj. - Dakle, onda se izvoljevate sjećati i one moje djetinjarije... - Riječ "djetinjarije" osobito naglasi i na silu se nasmije.
Nastane šutnja.
Ljudmila zakorači brže, glavu spustivši niže, i opet joj cijelo lice prekrije sjena njezina šešira.
Petrović malo zaosta.
Najednom stane ona i obrati se njemu, a sunce joj rasvijetli lice.
- Da, sjećam se, gospodine, svega - reče, a u glasu i onoj njenoj kretnji bijaše nešto odlučno. - No, ne spominjimo više onih dana - nastavi istim

glasom. - Molim vas, ne spominjimo. - U posljednje riječi ulije neku osobitu snagu pa, pogledavši pri tom Petrovića, opet zakorača.
On bijaše iznenađen. Nije ni slutio što u duši djevojčinoj biva, državši da je uvrijeđena, i njega podiđe jeza na tu plemkinju.
- Vidim, vas to vrijeđa, gospođice, nu molim, oprostite - javi se mladić jetko.
- Ne vrijeđa, gospodine, Petroviću - odvrati Ljudmila čisto promijenjenim glasom, a zatim doda tiše: - no bolje je tako.
Pavao Petrović nije znao kako da dovede u sklad to njeno držanje, no i nerazumijevajući je, taj ga blagi glas djevojčin umiri, pa okrene da pripovijeda o životu u Slavoniji.
Isprva, idući tako uporedo, i nijesu zamijetili dojma uzajamne blizine. Među njih kao da se, sprečavajući ih, utisnulo osjećanje blizine velike Marijine crkve sa svojim visokim zvonicima, blizina Kune gore koja se crkvi u zaleđu strmo dizaše, ispruživ se mrka dolinica upoprijeko poput pregrade; pa onda samo mjesto sa svojim kućama i svjetinom, to sve kao da smetaše.
No strma Kuna gora, velika crkva, nepravilna ulica, cijelo mjesto, ostajaše sve dalje i dalje iza njegovih leđa; brežuljci se s jedne i s druge strane sve niže spuštaju, a cesta teče praznom dolinicom i - njih se dvoje stade osjećati na osami.
Ono nešto tuđe što je Petrović isprvice osjetio prema djevojci nestajaše sve većma i on se stade ćutjeti posve prijatno u njezinoj blizini, pa je prestao da se i dalje obraća k njoj, s tuđom onom finom ljubežljivosti. Pavao Petrović postane iskren i srdačan. Nije mogao da izdrži u načinu kojim je otpočeo, jer ona iđaše uza nj tako bez prenavljanja i od nje pršilo je nešto tako blisko, te je morala u njega da pobudi neku srdačnost.
A Borkovićeva koju je ona fina ljubežljivost Petrovićeva bila zaboljela, a pogotovu način kojim je spomenuo zgodu pod omorikama - gledajući ga sada gdje je opet postao onakovim kakav nekoć bijaše - razblaži se opet. I stupajući djevojka uza nj, podavaše se čaru njegove blizine, romonu njegovih riječi i njegovoj srdačnosti.
Tako bijahu prošli preko dolinice a da sami pravo znali nijesu - kada - i bijahu već u šumici, na maloj uzvisini s koje se spušta put u njihovu dolinicu.
Tu uz cestu pokaza se pred njima iva, sva u svečanom svadbenom ruhu, sva se rascvala u žutilu svojih maca, a njezini susjedi: goli brijest, dalje sve hrapavi hrastovi i glatke bukve - svi još spavaju - samo ona se razbudila. A u njezinoj krošnji sve živo i veselo. Pčelice - jedva da se ugibaju jedna drugoj - neprestano zujkajući, a među njih uplelo se i nekoliko dobričina bumbara. Zemlja ispod ive i daleko dolje po šumici sva je posuta bijelim dremovkama i žutim jaglacima. Sunce samo zasiplje svojim tracima rascvalu vrbu, pa je tu i tamo golo granje šumskog drveća pozdravlja i glavke dremovaka i žuti jaglac.
Ugledavši taj prizor stadoše, i Petrović ušuti.
Na putu što se spušta već u dolinicu stajaše ona nešto niže. Idući dosele cestom, gledala je ravno preda se, pa i sada tako okrenuta k Petroviću s pol profila. Držaše objema rukama molitvenik i obje su joj ruke spuštene ležale pri rubu haljetka, a glave uzdignute zagleda se u rascvalo drvo. Nije, vidjelo se posmatrala toga prizora. Nešto bijaše u srcu joj, što ju jače presvajaše.
Onaj njegov doček pred crkvom, pa sada ovo sprovađanje - poslije tolikih teških dana - čini joj se da na njene oči navaljuje kao blagi san.
I ovdje, pod ovim cvatućim drvetom, tako je prijatno podati se tomu snivanju.
Jaki miris što se na krilima mekana povjetarca prosipao s cvatuće ive zaplavljivaše joj se u lice. I dok se ona, udišući taj miris, opajala njime, pred nogama joj ležaše zemlja sva posuta bijelim glavičicama dremovaka i sjajnožutim jaglacima, a nekoliko mekanih grana glatkoga drveta ispružilo se nad cestu i tu ove grančice u svojemu svadbenom odijelu ispod njih, stresahu svoj zlaćani prašak, a on se u glazbi zujkajućih pčelica, okupan u zlatu sunčanih zraka, umivajući njeno lice novim mirisima, spuštaše na njezine grudi.
Obasjana toplim suncem, opojena mirisom, uzbuđena blizinom njegovom, podigne glavu da još dublje usrkne toga omamljivoga zraka, a u taj čas kad joj crne oči zagledaše kroz cvatuće grančice u dalekim visinama modrilo nebesko, bijahu se te gizdave hvoje, ljuljajući se u raskošnoj ljubavi - na povjetarcu jače potresle, i s njih se spusti čitava kiša sićušna peluda pa se prosu po njezinu licu. I tuj zlaćani prašci, besvjesno tražeći mjesto ljubavi, cjelivahu joj usne. Tad ona u navali novih mirisa, nove raskoši, potajno uzdrhta, a glazba zujkajućih pčelica nastavljaše se.
Sve to vrijeme stajaše Pavao Petrović nekoliko koračaja dalje i čudno mu bijaše pri duši.
Eto, on je zaručnik koji "svakako ljubi svoju vjerenicu", a ovdje kraj njega je ona koju ljubljaše nekoć (sada nema sumnje, on je ljubljaše). I on je čisto pod dojmom onog silaženja njezina niz skaline crkvene u sjaju sunčanome, pod dojmom njezina tako laganog i skladnog hoda, zvuka njezinih riječi kojima odgovaraše na njegovu ishitrenu ljubežljivost, pa to sve slaže se s novim utiskom što ga čini na nj, stojeći uza nj sva mlada, sva lijepa u skladbi mirisnog lahora, zujkanja pčela, sunčanih traka, cvijeća i cvatućih grančica vrh nje mlade.
Pavao Petrović ne skidaše s nje svoga pogleda.
Bijaše ona milovidna djevojka one srednje veličine u kojoj se tako zgodno slažu oblici ženskog tijela u dražesnu harmoniju. Pa i naslućivaše se pod tkaninom njena odijela što tako ljupko obavijaše to djevojačko tijelo divna skladnost mladenačke ljepote. Njezin vrat kojemu krasotu nije mogla ogrlica da sakrije nije bio samo dražestan nego upravo krasno izdjelan. Ni u licu ne bijaše manje ljepote. I boja i forma bijaše u krasnom skladu s crnim joj, malo krupnim, očima pa s onim fino utanjenim, malo otegnutim, nosićem s kojega se tolika plastika poteza slijevaše u lice i obavijaše tako karakterističnim, milim crtama usne u kojim i ne ležaše ona strasna sočnost, već u njim bijaše izražaj neki što presvaja posve drukčije.
Gledajući je Pavao Petrović takovu, pomišljaše kakovu ljubav zavređuje ta mila ljepotica. Da, i on ju ljubljaše nekada, a kakova ljubav ono bijaše! Tu se i Petrović uzruja (povjetarce upravo bijaše potreslo hvojama i ona podigla glavu). Nato ga obuze luda želja da pristupi k njoj blizu, posvema blizu.

IV.

No do toga ne dođe.
Dolazak svjetine što je išla na drugu misu u Pregradu, zadrža ga. - A što smo to najednom tako zašutjeli - oglasi se Petrović.
- Ah! - trgnu se djevojka... Idimo odavle. - I ne obazirući se na Petrovića, stade se brzo spuštati u dolinicu.
- Gospođice, Ljudmilo, gospođice... - moljaše Petrović.
Njemu se djevojka ovaj čas pričinila neizrecivo bijedna, tako da ga se neobično dojmio njezin trzaj, njezin glas, pa i samo spuštanje u dolinicu.
Osjećaše, mora nešto da joj rekne - što - ni sam znao nije.
Ona se ne ogleda.
- Molim vas, pričekajte - moljaše za njom Petrović.
Ona stane.
Petrović je brzo stigne.
- Ah, nijesam ni opazila koliko ste zaostali. Oprostite - reče ona ne pogledavši ga.
- Gospođice, Ljudmilo, ne zamjerite što vas nazivam vašim imenom, gospođice Ljudmilo... ja nemam nikakova prava, no dozvolite, dopustite starom znancu da vas nešto upita... Dozvolite, jeste li vi sretni, gospođice?...

Glas Pavla Petrovića zvučao je uistinu uzbuđeno, i on se taj čas bijaše sav nekako uvukao u se. Stajaše kraj nje besmisleno potežući štapom po cesti. "Jeste li sretni?" Pri tim riječima prestade da šara i pogleda je.
On se okrenula od njega.
Nastane šutnja.
- A čemu to pitanje, gospodine Petroviću? - začu se tada njezin glas i ona jedva da se maknu.
Petrović umah uvidje, toga nije trebao da rekne i on se opet poravna.
- Oprostite, gospođice, nisam smio, oprostite... no tako mi je došlo, gledajući...
Tu se prekine u govoru, a tad najednom upita: - A kako vaš gospodin otac?
- Hvala.
Nastane šutnja.
- Čujem, promijenio je način gospodarenja...
Spuštahu se u dolinicu. To bijaše čas kad je oboje obuzelo neugodno čuvstvo; Pavao se Petrović prekoravaše što se tako ludo ponio, djevojka će još misliti: zaljubljen je. - A Ljudmilu mučila je misao: nije li on otkrio njezinu tajnu.
- Da, on je promijenio - odgovori ona ugibajući se blatu i pridržavajući skute svoje haljine.
- I on je zadovoljan? - upita življe Petrović s drugog ruba ceste
- Posve zadovoljan - odgovori djevojka jasnim glasom, pogledavši ga.
Očito, u zgodu je došao njima ovaj razgovor, njime sakriše svoj unutrašnji nemir.
Ne prekidajući se, Ljudmila stade dalje da pripovijeda kako je prije silna služinčad i potrošila najviše sama što bi gospodarstvo ponijelo, jedva nešto da bi preostajalo. Sada služinčadi nemaju, a i ne trebaju. Stoke ne goje uvelike. Otac umah na livadama prodaje travu, a polja uzeše seljaci u zakup.
Bijahu već daleko u dolinici. U susret im lahorilo povjetarce donoseći zrak bez mirisa. Odasvud udaraše u oči prazna zemlja, golo drveće; samo po livadama rane se visibabe bijeljele gdjegdje, a sunce sjalo.
Petrović se međutim važno izjavio da sa svojega gledišta ne odobrava postupka Borkovićeva. To da je štetno po racionalno gospodarenje, no ovdje u Zagorju, dopušta, ima puno za se. Tim se donekle posvemašnja bijeda odlaže, narodu je pomoženo - a možda zgorega bilo ne bi da se tako učini i na ostalim imanjima zagorskim.
- Mislite li da bi to pomoglo? - upita ona.
- Momentalno, gospođice; no za kojih desetak godina bili bismo - gdje i sada. Ni selidbom ne bismo gospođice, bolje prošli... To je sve samo za vrijeme.
Sada se mladić bio već riješio uzbuđenosti, no stalo da navaljuje na nj neko neizvjesno, tmurno čuvstvo. Pavao ga Petrović pred Borkovićevom nastojao da zatomi; nije htio da se pokaže sentimentalnim i nastojaše da bude ljubezan.
No to mu nije polazilo za rukom. Njegova je ljubežljivost opet prelazila u finu uglađenost. Stao i previše da upleće u govoru riječ "gospođice" i nije prestao "ljubezno" da se smiješi, a u sebi pomišljaše u isto vrijeme: "neka đavo nosi i to prenavljanje."
A ona je zamijetila tu uglađenost, no njezino raspoloženje bijaše već takovo, te se nije posebice obazirala na to.
Toliko različitih osjećaja prostrujilo joj danas dušom, da je djevojka osjećala već neku tjeskobnu umornost. Najradije bi da je već doma, da se može spustiti u naslonjač i prekriti si lice rukama. I koliko se prije u duši potajno radovala njegovoj blizini, tako se dizaše sada sve jače bol u grudima, gledajući ga uza se. Bilo joj je da ga sklopljenim rukama umoli "da je dalje ne prati" - "da je dulje ne muči".
A uza sve to vodila i razgovor.
- Po tome se čini da je bijeda uopće neuklonjiva...
- Kako još sada stvari stoje, jest, neuklonjiva je.
I on spomenu dalje kako sam razvitak ljudskog društva ovisi o znanosti, a nauka sama sporo otkriva istine. Najveći dio svemirskih i prirodnih pojava da nam jer zastrt još uvijek gustom maglom. U toj magli bog bi znao kuda se pomičemo.
- Po tome i ne može da bude govora o pravoj sreći ljudstva? - okrene se sada Ljudmila i pogleda Petrovića svojim lijepim očima.
Bijahu došli već do mjesta gdje se cesta među uresnim grmićima i drvećem uspinje k dvoru Borkovićevu.
- Općenito uzevši, nema... - odvrati Petrović, zagledav se u crne joj oči. - No pojedince, da.
Ona polagano ponikne očima i primakne s k grmu jasmina gdje otkine grančicu.
- I pojedinci pate - primijeti iza kratke šutnje, ne podižući očiju s grančice što je držaše u desnoj ruci.
- Istina; ali ima nešto što im patnje olakšava i život, sam po sebi bijedan, zaslađuje. Tu je i ona druga radost kad se nađu dvije srodne duše.
Velik oblak stao se povlačiti ispod sunca, a njegova sjena pade na njih dvoje.
Nastade neugodna šutnja.
Ljudmila spusti grančicu i otkine drugu, a glavu pri tome još dublje sagne. Pred očima Petrovićevim zabijelio se njezin vrat alabasterove boje.
"Dvije srodne duše i duga radost", opetovaše u misli Petrović, gledajući u nju krasnu onako sagnutu. A je li njegova zaručnica njemu uistinu srodne duše? Ah, lude li pomisli!
Ljudmila se polagano uspravi. Bila je blijeda.
- A hoćete li nam dovesti svoju zaručnicu? - upita, gladeći baršunasti uvez na molitveniku.
Petrovića to pitanje iznenadi.
- Ne bi bilo ni lijepo kad toga ne bih učinio - odgovori brzo.
- A hoće li to biti naskoro? - pitaše dalje, gladeći sveudilj knjižicu.
- Ona dolazi u srijedu.
- U srijedu. - Izgovorivši tu riječ, djevojka se još jače uspravi.
- Do viđenja, - zbogom! - doda zatim naglo i ne obazirući se više na Pavla Petrovića brzo zakrene na serpentini prema dvorcu i nestade je za grupom mladih omorika.
A Pavao Petrović osta na istom mjestu prisluškujući kako se ona udaljuje na putu nasutom sitnim šljunkom.
U isto vrijeme u njegovoj se duši skupljahu momenti današnjega susreta, slagahu se u cjelinu, a iz te cjeline izmataše se nešto, bivajući sve jasnije i jasnije.
- Ta to je ljubav. Djevojka je zaljubljena - malo da ne kliknu mladić. - No to se prekrasno započinje (nasmjehnu se preko volje). Upravo glupo, kao u kakovu romanu.
Još se ogleda prema dvoru, a zatim podiže sa zemlje jasminovu grančicu što ju malo prije bijaše djevojka otkinula, i ponese je kući.

V.

Mada je Pavao Petrović i nazvao glupošću današnje otkriće - ipak mu ta glupost nije dala mira.
Još poslije podne podjednako navraćahu njegove misli na današnji njihov susret.
Bijaše se povukao u svoju sobu i tu palio cigaru za cigarom. Toga dana bijaše, uostalom, i nastalo dosadno ožujsko poslijepodne, kako već obično biva na selu na blagdane. Sve je mirovalo i drijemalo na svojim mjestima. Nebo se bijaše opet naoblačilo, počeo da duva hladan vjetar. Cesta prazna, pusta, dolinica u polusvjetlu, a brežuljci svi mračni: iza njih sve niču, sve se izvlače mrki oblaci.
Petrović podjedno puši, pogleda kroz prozor, prisluškuje pucketanje vatre u peći i dosađuje se.
Sam današnji susret, kako mu se činjaše, nije ga se najprijatnije dojmio. U svemu ima nešto što mu smeta. Što to bijaše, nije znao.
Uza sve to ipak ne može da ne misli o tome. Pred njim se ponavljaše današnji njihov sastanak u svim svojim nijansama. Živo se sjećaše svake malenkosti, a najviše ga zaokupio prizor pri rastanku.
"Krasotica, to bi bilo napokon zanimivo. Čemu? Otkud mu ta luda misao!" Sam se prekorio. "Eto, ne želi nikoje gluposti (pa da ona baš i pogiba s ljubavi) da počini. Hvala bogu, pravac njegovu životu već je odmjeren i on želi mirno da na tom putu pođe i radi. Napokon, možda je sve to i opsjena, možda on to i krivo vidi."
"O tome treba čovjek da se još uvjeri." A na što njemu, zaručniku, ovo uvjerenje, nije se pitao."
"Da, treba se još uvjeriti!" šapnu u misli.
Stojeći tako do prozora najednom opazi pred kućom dvorskoga iz Dobrovca. Mali zdepnjaković Mihalj Hrestak micaše se s ceste. Pavao mu se Petrović obradova. Volio je tog čovjeka što se gunđajući ili pjevuckajući pleo oko Dobrovca, a i mladost njegova bijaše vezana za nj ugodnim uspomenama.
Petrovićevi roditelju bijahu seljaci, no trgujući plodinama (počeše s trafikom) pa štedeći i stradajući uz to, obogatiše i svijet ih uvažavaše: gospoda dolazila gdjekad k njima, na razbibrigu, seljaci da pitaju u Petrovića savjeta, a u Petrovićke da izmole lijeka od groznice i madrona. I dvorski dolazio gotovo svaki dan, tobož po cigare, no uistinu što nije mogao da bude bez njih. Od objeda spravljao svoj dio pečenke ili kolača, umatao u papir i donosio djeci, s njima se igrao, a Petrovićem prepirao. Svoga zaštitnika sv. Mihajla proslavljivaše od davnine kod njih, pripovijedajući stare pripoviječice o "sedam gavrana", "začaranoj kraljevni", "grofu i sluzi" i pjevajući pjesmice ne upravo najljepše. Čovjek se rado požali na svoje vlasteline, no vjeran im je, o vjeri ne govori s mnogo počitanja, al u stisci se ispovijeda, pa se jednom zavjetovao i Mariji Bistričkoj.
Šumno je uzlazio stepenicama i još na vratima pregovaraše se s Petrovićevim ocem. - Eto čovjek odbornik, skupštinar, pa kakove stube pravi, misliš noge ćeš ostaviti na njima... I tko je tebe, dragi moj, izabrao za skupštinara? - okretao se starčić na vratima.
Pavla Petrovića pozdravi njemačkim jezikom i s poštovanjem mu preda kartu od vlastelina dobrovačkog, no odmah pođe u drugi kut sobe i ne propusti da se ne sjeti svoga pokojnoga oca. Kakav čovjek to bijaše, nikad mu neće oprostiti (govoraše starčić) što ga nije dao u škole, eto od njega sada barem kanonika, a tako se muči kao marše.
- No krasan bi nam to bio kanonik što ne posti na Veliki petak i u crkvu ne ide - nasmije se stari Petrović, stavljajući na nos očare da vidi što vlastelin piše.
Starom je Petroviću godilo što mu se sin druži s tako odličnom gospodom. On je i sam sebe mnogo uvažavao kad bi bio na gospodskoj časti i ponosio se prijateljstvom nekoga starovječnoga susjeda advokata koji ga pozivaše k sebi na objede, zapodijevaše s njime razgovore, a on njemu potpisivaše mjenice. No stari Petrović bijaše i oprezan čovjek: gospodi se klanjao ponizno i gledao da se okoristi njihovim poznanstvima. Pa i povirivale su njegove male škure oči oprezno u svijet. Uza svih svojih šezdeset godina držaše se još dobro, samo lice bijaše mu nešto više navorano i brižno... Svoga sina poštivaše, a otkad je našao zaručnicu sa sto hiljada, upravo mu se divio.
- A ti, ti ideš u crkvu i tamo se biješ u prsi "moj grijeh, moj grijeh", svecima hoćeš noge da izjedeš, a gle, vani kuneš svece, ženu mučiš škrtošću, i samo novce zgrćeš - okrenu se dvorski starome Petroviću, oponašajući rukama zgrtanje.
- A ja ti velim, treba i u crkvu i pomoliti se treba.
- O, dakako, i slušati duge prodike, a svejedno ste isti... nikad iz stare kože.
- Šuti, šuti, stari bezvjerniče, bit će opet dobra Majka Božja Bistrička.
Dosadno bijaše Pavlu Petroviću ovo slušati. Mnogo puta već je to čuo, pogotovu uvijek iste misli, iste riječi, isto veselo namigivanje.
Pavao Petrović upita za Borkovića.
Starac se nakostruši i stade o vlastelinu ne baš najljepše govoriti. Kuda samo takovo gospodarenje vodi (žestio se starčić, drugačije to bijaše za njegove uprave). Pod stare svoje dane doživjet će siromah da izgubi i ono sto dvadeset forinata mirovine što mu je doznačila pokojna ekselencija. A kud će tada dospjeti ovaki star? Neka đavo i to nosi. Što bi se čovjek i žalostio radi toga života! Ta cijeli život ionako malo vrijedi. - Eto, uže nije skupo, a ti ćeš (okrenu se k staromu Petroviću) dopustiti da ga privežem o onu tvoju staru vrbu tamo (dvorski pokazivaše rukom kroz prozor u dolinicu), možda ćeš ju pregorjeti ako se sa mnom sruši u potok, stara je i ne vrijedi dva krajcara.
Starčić nije istinu govorio. On se silno bojao smrti. Kad bi se pojavila kakova pošasna bolest, sakrivaše se, a kad bi bio bolestan, plakaše od straha da ne umre.
Pavao Petrović ostavio starce i ode u Dobrovac. Vlastelin ga umolio da dođe. Istina, pisaše mu Borković, još me nijeste počastili svojim posjetom, no ne gledam na to jer smo domaći i, nadam se, dobri znanci.

VI.

Cijelom zapadnom stranom dolinice, daleko na jug i sjever, prostirahu se ravninom livade i polja dobrovačka, a brežuljcima šume i kolosijeci. - Dolinici na istok posadiše se po krčevinama brežuljaka seljačke kućice, otud je vodila cesta ravno preko dolinice k dobrovačkom dvorcu što se dizao nisko na obronku brežuljka, gledajući s male uzvisine u ravan kojom protječe potočić praćen s obje strane vrbama i rakitom.
Bijaše to vlastelinstvo među najvećim u Zagorju. Borkovići ga dobiše ženidbom prije kojih sto i pedeset godina i to samo polovinu: druga pola prešla po barunu Josipu Ehrenfelsu koji se oženio mlađom sestrom - na Ehrenfelse.
Borkovići imađahu osim toga u donjem Zagorju obiteljsko svoje dobro; Poljanovce, gdje je i živio sadašnji vlastelin dobrovački do majčine smrti. Kada preminu ona, proda Žiga Borković zaduženo obiteljsko dobro, a od rođaka baruna kupi drugu polovicu Dobrovca i lijepo uredi gospodarstvo, potrošiv mnogo novca.
Pavlu Petroviću bijahu dobrovački gospodari dosta poznati: Ljudmilinu baku, vlastelinku Marijetu, rođenu grofinju, vidjevaše lično. Bivši još dječakom sretao ju je često kad bi se s kapicom na glavi, s naočarima i velikim molitvenikom u krilu vozila u Pregradu na svetu misu, sjedeći zgrbljeno u staru bataru, upregnutu pod najlošije majurske konje što bi samo gdjegdje s mukom potrčali. Bojala se starica mladih jogunastih konja. Kao udova pročuči u Dobrovcu punih dvadeset godina, okružena s kojih osam djevojaka i toliko mačaka. Gospodarstvu nije prigledala,

sav njezin nadzor ograničio se na njezine prozore. Što bi otud opazila, toga nije zaboravljala, zato se sve ugibalo njezinim prozorima. Činovnika bilo u nje za paradu - i moradoše svaki dan podnašati svoje izvještaje, ona ih milostivo saslušavaše... Držala i pisara koji je mimo službu pisao ljubavna pisamca djevojkama; imala je svoga odvjetnika koji je svaku parnicu izgubio, i mjernika koji je neprestano pravio nacrte, a ništa sagradio, jer je starici neka baka prorekla da će umrijeti kad bude gotova neka (bogzna koja) građevina. Uz nju porasla Ljudmila, njezina unuka, kojoj je majka tako rano umrla, a otac ne mogavši se složiti s "presvijetlom mamicom" živio u donjem Zagorju.
Djed Ljudmilin bio svadljivac. Najljepše je svoje godine proživio na jednom istočnom dvoru kao državni poslanik, djelujući vrlo pomirljivo, no došavši kući s naslovom tajnog savjetnika otpoče voditi nemiran život sa svojim rođacima Ehrenfelsima. Od same svađe pregradio svoju polovinu dvora, od prkosa, hodnike popodio mozaikom, podigao nad svojom glavom gotički tornjić, u nj stavio zvonce, namjeravao razrušiti stare gospodarske zgrade, kopati nove zdence. I tko bi znao što bi još bio počeo u svojoj nepomirljivosti, da se nije tu smrt umiješala.
Mnogo se pripovijedalo i o pradjedu Ljudmilinu, Karlu Borkoviću, pristaši materijalističke struje, i koji se naslađivaše Holbachovim djelom: Systeme de la nature i Helvetijevim: De l'esprit. Taj isti djed Kralo odvezao se na vlastitom četveropregu s obitelji u Pariz i tamo, poput mnogih hrvatskih aristokrata (Borkovići se s jednostavnim "pl." utisnuli među više plemstvo), za carstva živio ne štedeći novca. Tamo se i preseli u vječnost prije pada Napoleonova, a udova Lucija vrati se sa sinom u domovinu u diližanci.
Pavao Petrović bijaše već zakrenuo drvoredom k Dobrovcu. Vjetar se bijaše smirio. Oblaci se počeli rastavljati, gdjegdje već se ukazalo i čisto nebo, a tanana, žućkasto-blijeda svjetlost probila se kroz razgrnute na zapadu oblake i prolila se na brežuljke i dolinicu.
Mladi se čovjek spokojno približavaše k dvorcu, gotovo da se sam začudio svome miru. Kad bi prije tri godine bio znao poći u Dobrovac, ne bi mogao da se otme stanovitom uzbuđenju što presvaja čovjeka nenaučena kretati se u društvu kad polazi u otmjeniju kuću. On se tada pred vlastelinom Borkovićem još zabunjivao, iskazivao mu osobito počitanje i nije mu padalo na um da prosuđuje njegov život. No iskustvo, trogodišnja prošlost učiniše svoje. Pavao Petrović, misleći sada o Borkoviću, lagan dobroćudan smješak mu titraše oko usana. Nestalo je iz njegove unutrašnjosti one tajne, nekud veličajne koprene kojom bijaše onda obavit vlastelin Borković, i bijaše to sada u njegovim očima čovjek gdje u čem ponešto čudan ali inače dobar.
Borković bio negda ljubitelj sporta, član bečkog aristokratskog Jockey-kluba, na utrke dolazio špagom podvezanih hlačnica, a konji mu svraćali na se pozornost svojim dugim, neprirezivanim repovima. Gdjekad poživio i burno, no tad se redovito vraćaše na ladanje da samotuje. U posljednje vrijeme posta vegetarijanac. Zabave napustio, no u lov još znade ići, vucarajući sa sobom starca dvorskoga koji u svojim mladim godinama nikad pušku ispalio nije. Osobito ga zanosi šah, njime muči svoju kćerku. Jednom ode u Gradac da šahira s nekim glasovitim Amerićaninom, koji berući svijetom lovorike, onamo se bio navratio.
Pavao je Petrović znao da će danas biti žrtvom Borkovićeva šahovskog zanosa i toga se pobojavao. Nekad se žrtvovao radi Ljudmile. Ona dolazila k njima, postavljala se uza nj i on slušaše njezino disanje, upijaše miris što je pršio od nje, opajaše se njezinom blizinom i sav bio blažen kad bi se ona sagnula k njemu.
Sjetio se sada toga.
- Vidjet ćemo, vidjeti - šaptaše si u misli mladi čovjek, misleći na Borkovićevu kćerku.
Ovdje mu pade na um i njegova mila zaručnica, njegova ženidba, čovjek poćuti ozbiljnost svoga položaja, pak pri zakretu kad je pred njime u cijeloj svojoj širini zinuo dvorac, malo da si ne reče kako je on sada drugi čovjek. Pa uistinu i prođe kraj onih omorika bez uzbuđenja. Nu dospjevši do prozora i ogledavši se i protiv volje - njemu srce zatjera iznenada krv u glavu.
Pri prozoru stajaše Ljudmila i po svoj prilici nije ga vidjela gdje dolazi, jer opazivši ga odjednom - očito se trgnula. Blijeda mu se pričinila djevojka.

VII.

Kad je Pavao Petrović izašao iz Dobrovca, sunce bijaše zapalo, samo nebo se još žarilo. Obzorje bijaše ispunjeno sivkastim parama, prema sjeveru nad šumom, visoko gore u nejasnom maglušastom zračištu, u dugim zavojima padajući i uzdižući se, jato vrana vijaše se tiho i bezglasno. S ožarena nebosklona na zapadu šuljaše se stabla večernja rumen i sustavljaše se na brežuljku preko dolinice, prodirući u mrku šumicu (tako je tamo nešto svijetlo) i odanle, iz te večernjim rumenilom tanano prevučene šumice, dopire tako ljubak glas kosa pa se razliježe dolinicom.
Čudno li bijaše taj čas Petroviću u duši. Nešto pritajeno povlačilo se unutrašnjosti njegovom - što sam nije znao. Kod Borkovića nije mogao dulje da izdrži. Nejasno tupo presvojilo ga čuvstvo. I misao bijaše isto tako tupa. Osam igara šaha odigraše, osam ih izgubi. Nje ne bijaše k njima. Dala se ispričati glavoboljom. To Pavla Petrovića cijelo vrijeme uznemiravaše. "Eto nje nema" - "zašto ne dolazi", nikako da bi se otresao te misli.
Silnu promjenu zatekao je u Dobrovcu. Prije tri godine vladaše tu još živahnost: u vlastelinskom dvorištu mukanje krava, blejanje teladi, rzanje konja, roktanje svinja: vika, pjev, smijeh, fićuk služinčadi; patke lilikahu, guske gakahu, javljahu se silne kokoši, pijevci, drečahu neugodno biserke - a ovamo po dvoru premetala se služinčad gizdavo ponosito.
Sada je Pavao Petrović zatekao ovdje potpun mir. Pusta tišina kao da se dovaljala ovamo iz goleme šume što u zaleđu prekrivaše brežuljke, pa se slegla poput prazne sjene na dvor i one gospodarske zgrade.
Nepoznat dječak od kojih petnaest godina, u kaputiću što je spadao k livreji i bio mu očito prevelik - izađe pred Pavla Petrovića u hodnik i reče neka samo "izvole" u gostinjsku sobu, gospodin "ih" čekaju.
Pokazao se i sam Borković, i zbacivši aristokratskim kretom ruke s nosa cviker - pruži mu obje ruke. Vlastelin se ponešto promijenio. Brada mu dobrano prosijedjela, na oči se postarao, no zgrbio se nije; njegove kretnje bijahu još gipke.
Premda vlastelin nijednom riječi nije odao svojih ekonomskih neprilika nit se požalio na zla vremena, ipak se Pavao Petrović nije mogao oteti dojmu propadanja te obitelji. Čitava zbirka obiteljskih portreta što su se razmjestili po stijenama gostinjske sobe zureći iz velikih svojih pocrnjelih okvira, samo još uvećavaše taj dojam. Pavao Petrović, gledajući Borkovićeva djeda, materijalistu Karla što se tu kočio u modnoj nošnji osamnaestog stoljeća, obrijana lica, vlasi glatko učešljanih, s perčinom, njegovu ženu Luciju s toupet-frizurom - malo da se nije na rastrošnika razljutio.
No sam Borković nije pokazivao zabrinutosti. Pavlu Petroviću udarilo u oči kako vlastelin ekonomskom pitanju ne podaje više one važnosti kao negda. Iz njegovih riječi izbijaše filozofija.
Činilo se da Borković omalovažuje vanjski sjaj, da traži drugdje sreću čovjeka. No sve to ne mogaše smanjiti neprijatna dojma što ga pustoš u Dobrovcu ostavi u duši Pavla Petrovića. I čudno se mladom čovjeku činilo, gledajući Borkovića, s kojim zanimanjem prati svaki potez na kockavome šahovskom polju. A on nije nikako mogao da uđe u igru.
Padaše mu na um kako bi prije nekoliko godina znala stajati pri ovom istom stoliću Ljudmila. I sjetio bi se sad njezinih kretnja, sad pogleda, pa riječi, sagibanja. Pitaše se "zašto ne dođe sada" i zamišljaše se nekud bez svakog opredjeljenja. I samoga Borkovića prođe napokon volja da šahira dalje, videći kako zlo igra mladi čovjek, a Pavao Petrović ustane pa se naskoro oprosti.

Ispod prozora prođe, a da se ni ogledao nije. Tjeralo ga nešto da potraži društvo, da se otrese nerazumljiva, neprijatna osjećanja. I već je htio da pođe ravno u Pregradu, no došavši do kuće svoga strica predomisli se.
Čim je humku, nekoliko stotina koračaja dalje od ceste, ugledao njihov stari, zadružni dom kako između golih voćaka proviruje k njemu, kao da se odjednom rastvorila pred njim knjiga sa slikama iz njegova djetinjstva. Bile to slike osjenčene bojama zadružnoga života.
Pred njim se iznenada opet stvorile dugotrajne zimnje večeri, a s njima i velika zadružna soba u kojoj dana na dan brundali kolovrati, vrtjela se vitla, pravile vitice, plele košare, pričale priče. Onda ona slavlja o Božiću, veselje oko "betlehemske štalice", pa šale o pokladama, zajednička blagovanja i one dugotrajne večernje molitve u zboru što se počinjahu "Očenašem" a svršavahu "Četirim posljednjim stvarima" - pri čemu su djeca već u polovici znala zadrijemati.
Pavao Petrović oćuti kako ga nešto pozivlje da prekorači opet prag one stare kuće. Tamo će naći ljude iz onoga doba. Brzo skrene u dvorište, ukorivši se kakav li je čovjek te si roda još pohodio nije.

VIII.

Već se bilo dobrano smračilo, zvijezde stale nicati. Izdaleka, negdje iza brdašca, dopiraše lavež pasa. Uto zasjaše pred njim i prozori na staroj zadružnoj nekoć sobi, a iznutra se začulo režanje pasa. No kad otvori vrata, pseto ga prepozna i stade veselo da poskakuje oko njega, penjući se na nj toliko te ga ukućani moradoše potjerati.
Domaći nije dugo što su odvečerali, još se sobom razdavaše kiseli miris kupusa, a uza nj morao da se osjeti i neugodan vonj nevaljana petroleja što se širio od svjetiljke netom upaljene, jednostavne petrolejke bez štitka, što bijaše postavljena nasred stola.
Domari primiše Pavla Petrovića s onim seljačkim mirom što nalikuje hladnoj ravnodušnosti, no oni mu se obradovaše, osobito stari strika. Starac bijaše to, no još čitava ljudeskara, hrupećeg glasa - no srca djetinjega. On, koji je odrastao u doba tlake, svojim se držanjem oštro razlikovaše od svojih sinova - u njegovu osmijehu još se nalazio trag ponizne kmetske ljubežljivosti.
Drugačije to bijaše sa sinovima. Najstariji - stolar, koji je sudjelovao sedamdesetih godina u prvim radničkim krzmanjima u Beču - čovjek spreman na kritikovanje, dočeka rođaka sa smiješkom nešto lukavim i s pozdravom: "Servus".
Mlađi sin, vršnjak Pavla Petrovića, predstavnik onog ne malobrojnog mlađeg gornjozagorskog naraštaja što nije bio u svijetu već na domu odrastao pod utjecajem starijih zanatnika a udara u oči svojim slobodnim, često prkosnim ponašanjem, odijevanjem na gradsku, uglačanim košuljama i kravatama - on mu pruži ruku čisto neobično sa: "Zdravo".
Bijahu tu još dvije ženske glave: žena stolareva i njegova sestrična. Ne bijaše u njih ništa od onih starijih zagorskih žena što svoje muževe ropski nagovarahu sa "oni", noge im prahu, a glavu si pokrivahu sa hadrom. To već bijaše noviji naraštaj što si glača svečane kiklje, nosi reklice tijesno pristajuće, pokriva se finijim rupcima, mužu govori "ti", hoda žurno i tijelom hoće nekako dopadljivo da potresa.
Ma da je to bio već različit svijet od onoga što je još živio u Petrovićevoj duši - ipak mu bijaše ovdje prijatno.
Tu bijaše još onaj isti veliki stol s teškim, koso usađenim nogama, uza zid one iste teške klupe, na stijeni visila ista ona švarcvaldska ura, što i negda; samo ogromne peći više ne bijaše, izmijenili ju manjom, a male prozore većima.
A stari stric se raspripovijedao o starim vremenima, o gospodi, tlaci, četrdesetosmoj godini, a Pavao, mada je to sve već mnogo put čuo, opet ga zanosilo to pričanje. I starac bi još dugo bio pripovijedao da se ne pojavi sada među njima nov čovjek.

IX.

Na gradsku obučen, spretan mladić, niska uzrasta, simpatična lica uniđe u sobu. S ukućanima se pozdravi kao dobar znanac, a Petroviću se nakloni dosta spretno te mu se dapače i predstavi.
Bio je to krojač, a Pavao Petrović naskoro dozna da je čovjek bio u Bavarskoj i dalje u Njemačkoj, a boravio je i u Švicarskoj gdje je naučio francuski. Sada se poput tolikih drugih vratio kući.
Brzo opazi Petrović kako mladi krojač upotrebljava izraze socijalne demokracije, i nije dugo potrajalo, a iz došljaka prokljuje pravi pravcati socijal-demokrat. A momče znalo i za Bazarda, Proudhona, Louis Blanca, a da i ne spominjemo Lassallea, Marxa i mlađe.
Petrovićevi bratići pogledavahu na krojača s nekim uvažavanjem. Njihovi pogledi otkrivahu misli: "pametna je to glava", gle ti njega, braco."
No i bijaše to vražji momak. Razumio, doduše, nije svega što je govorio, no u dečka bijaše oduševljenja. Došavši iz grada, potražio sumišljenike i počeo da propovijeda program socijalne demokracije. I sam je gledao da po njemu živi, počevši s osamsatnim radom. Zanat je napustio jer seljaci traže jeftin rad, a ne fini. Radio je na polju držeći se svojih ura. No u tom pristaša našao nije. Seljaci uopće, što bi sami shvatili ili što je iziskivalo u njih žrtava - odbijahu. Tako je bilo i s bolnicama i školama. No što im nejasno bijaše ili što nije išlo na njihov račun - na to pristajahu govoreći: "ah, to bi bilo dobro."
Pavao se Petrović u prvi mah začudio. Nije se nadao u svom kraju zateći pokretača novih društvenih ideja. No zamislivši se malo u prilike svoga zavičaja, minulo ga čuđenje. Sasma je naravno, zanatlije ostavljajući grad ne mogu na mitnici da ostave i misli i ideje što im je u njihovu unutrašnjost ucijepio grad. Treba opet neko vrijeme proživjeti na selu dok se sve to ispuši iz glave ili poprimi drugi oblik.
Krojač počeo da nešto natuca o Marxovoj teoriji o "radu i kapitalu". Međutim, stari je strika zadrijemao. Gledajući Pavao Petrović kako je ta staračka, ćelava glava klonula k prsima, pričini mu se da s njome uspavljuje i sva prošlost s onim tako milim uspomenama. A krojačeve riječi "radnja i kapital, isisavanje, ropstvo" neumorno brenče. Pavao se Petrović snuždi i ustane da ode. Uto se bijaše i nazidna ura spružila, a jaki joj udarci razbudiše i staroga Petrovića.
- Ah, ti već ideš, Pavle. - Ustane starac.
- Da, striče, vrijeme je.
Starac se stane ispričavati što ga nijesu ni čašom vina mogli da ponude, trsje im izjeda uš. Sinovi primijetiše: On će već oprostiti; zna kako je. - Dvaput starac reče: - Laku noć, moj Pavle, laku noć ti bog daj - i još za njim doviknu: - Slatko počivaj - a njegov stariji bratić opet mu kaza: - Servus, - mlađi: - Zdravo, - a mladi socijalist, zaboravivši na program socijalne demokracije, kićeno mu se nakloni: Sluga sam.

X.

Kod kuće zateče Pavao Petrović prilično buran prizor.
Stari dvorski još ne bijaše otišao. Bio u njih na večeri i starčić malo više pio, napripovijedao se svojih pripovijesti, naružio vlastelina, nahvalio pokojne "ekselencije" - "naše dobre mamice", spomenuo uže za groš i staru vrbu, a nije poštedio ni svećenika. No napokon stao plakati.
Upravo kad je Pavao Petrović unišao, otac ga njegov tješio: - No - ne boj se, stari moj, nećeš još umrijeti. Gle, kaki si debeo i jak.
No dvorski se još jače rasplače: - Umrijet ću, ah, umrijet ću. - Svi imali oko njega posla da ga umire, a on moljaše da ne zaborave na svećenika,

sva tri da dođu, i školnik, pa kako sveta mati crkva traži, da ga lijepo sahrane.
- A ti... - okrenu se brišući si suze k staromu Petroviću - ti nemoj mučiti svoju ženu, gledaj kako ti je slaba. Ti, ti... ne znaš kakovu ženu imaš, ti marše... A oni - obrati se k mladome Petroviću, - oni neka paze na nju, samo je jedna mamica...
- Sve će dobro biti, gospodin dvorski - javi se Petrovićka - samo vi hodite pa se lijepo prospavajte.
I stari Petrović bio te večeri dobre volje, no ipak oprezan. Prigovorio je što je gorjela svijeća u hodniku i sam ju utrnuo... I u peći se odviše ložilo. A vino je oprezno utakao da se ne prolijeva, no dvorski mu je pred nosom tri puta prevalio punu čašu.
Soba sva udarala prolivenim vinom i zagušljivim dimom cigara. Mladi Petrović brzo ostavi starce i ode u svoju sobu.
Te večeri nije mogao da usne. Čuo je kako su ispratili gosta, kako je sluga gunđao što je morao da otprati dvorskoga u Dobrovac.
Još o ponoći škripala su vrata negdje na kuhinji.

XI.

A sutradan, istom što je počelo da sviće već se razbudio Pavao Petrović.
Slabo nejasno svijetlo provlačilo se između zastora k njemu u sobu, a tamne sjene ležale uza stijene, povlačeći se u kutove gdje bijaše još gotovo mrak. Između zastora vidio se komadić neba blijedosivkaste boje. Iz dvorišta dopiraše kukurijekanje oroza, a u dolinici otpijevahu otežući drugi pijevci.
Dopre izvana i pospani glas njihova kovača gdje dozivaše lijenčinu Nikicu. Okrenu se i ključ u ključanici, zaškripaše i vrata na kovačnici, a malo zatim poče se gibati i mijeh, a majstor sve nešto pokuckuje, poznaje se po hladnoj šinji, jer tako oštro željezo brenči.
I njegovi se razbudili. Mati je već prošla kraj njegovih vrata šapćući jutarnju molitvu, a preko hodnika u svojoj sobi, još u krevetu, moljaše njegov otac. "Pozdravljenje anđeosko." Napokon i on smicajući papučama odšeta hodnikom u družinsku sobu, a služinčad se razbježala po poslu.
Pavlu se Petroviću nije dugo još dalo iz kreveta. Prisluškivaše kako mu pod prozor dolažahu vrapci i sjenice, kako konji prođoše na vodu, teško udarajući kopitima.
I ljudi stali da prolaze cestom u Pregradu na sud, što se znalo po govoru, jer je jedan vikao piskutljivim glasom: "Priseći ću", a drugi mu promukli glas vraćaše: "Znam, znam, za litru vina, ti bi i dušu prodao vragu."
Opet bi se javio piskutljivi glas i opet onaj promukli, no samo nerazumljivi tonovi dopirahu u sobu; riječi se gubile u daljini.
Pavao se Petrović pridigao u krevetu i zagledao k Dobrovcu. Vidjela se otud sjeverna strana pročelja toga dvora.
- A ipak sam je ljubio... - šapnu si najednom, a oči mu se svrnuše na pisaći stol. Na njemu, u pozlaćenu okviru, stajaše akvarel-slika što prikazivaše Dobrovac, zahvatajući nešto i parka i dolinice. Odavle s prozora on je to slikao (Petrović je volio toj umjetnosti). Na toj istoj slici, dolje u kutiću okvira, bijaše s jedne strane vjenčac isprešanih ljubičica, a s druge potočnica što je Borkovićeva kćerka negda sama ubrala i njemu dala (sjetio se sada i njezina smiješka i pogleda, pače i florentinskog šešira s makovim cvjetićima.)
Nekim čudom bijahu ove uspomene pošteđene prije tri godine, dočim je njezinu pastel-sliku (koja mu uostalom nije osobito uspjela) na povratku ispod onih omorika - rastrgao u komadiće.
Pavlu Petroviću bijaše sada drago što se te dvije neznatne uspomene sačuvaše.
Poslije jučerašnjega njihova susreta on kao da se pomirio s prošlošću. Na Borkovićevu kćerku nije se nimalo ljutio, dapače, potajice počela ga zanimati misao da je djevojka zaljubljena. No nikoje dalje važnosti ne pripisivaše tome.
S vjenčaca ljubica i potočnica prešao mu pogled na majku što je unišla s kavom. I on umah ušao u veseli ton i šalu, da staricu udobrovolji jer se bila negdje vani zavadila s mužem.
To bijaše slabašna, suhonjava ženica krupnih, tamnosmeđih očiju, za svojih pedeset godina još dosta mladičava i okretna. Neumorna vrzla se kućom koreći sluge i sluškinje i žaleći se na muža, jer ona bijaše predarežljive ruke, potpomagaše potajno rodbinu i siromahe, a on je štedio. I danas se porječkaše jer je nekomu darovala stari kaput što ga je Petrović mislio još nositi.
Umirivši majku, ustade mladi čovjek pjevuckajući. Danas je imao s ocem da pođe u vinograd. Za nj su ti pohodi imali odnegda još osobiti čar. Treba dvije do tri četvrti sata hoda, a tad će se pred njima otvoriti okolina gdje se na mnogo četvornih kilometara po brežuljcima nižu vinogradi, a u njima čuče klijeti. Samo nisko pri obroncima ili gdje na vrhu posjedale i seljačke kućice. Ovamo dugi, dugi niz godina, dolaze seljaci s barilima i čuturama, a vrata na drvenim, suhim petljama užasno škripe i svojom škripom dozivlju gosta - a gospodar čuči pred buretom, drvenim kladivcem odbija čep, i naskoro će poteći mirisava kapljica.
A istom u jesen, koja idila!
Cijelo vinogorje ozvanja pjesmom šturaka, grožđe dozrijeva, od svake gotovo klijeti dopire jeka udaraca gdje ljudi nabijaju obruče, a malo zatim nastaje dugotrajno škripanje preša, i cijeli kraj zamiriše mirisom mladoga vina. Seljaci, od šire masni i uprljani, pohađaju se, ostaju i preko po noći kod preša, a iz klijeti svjetlucaju luči dugo u noć.
Ovamo doći, otvoriti vrata klijeti, pak pri pragu, otkud puca vidik na stotine zagorskih brežuljaka, sjesti na izvrnute škafice, izvaditi sira i kruha, a u čaše utočiti svježega, iskrećeg se vina... čisto i prijatno.
Donedavno bijaše tako, a sada, Petrović je znao, promijenilo se posvema, jer još prije njegova odlaska u Slavoniju pokazala se filoksera.
Kad se podvečer vraćaše Pavao Petrović s ocem kući - nosio je u sebi tužnu sliku tih vinograda.
Bez vinove loze, gola zemlja prostire se nadaleko preko brežuljaka, rijetko gdje vidi se u hrpama pokoja stotina obnemoglih trsova. Klijeti, nagusto posijane, čudno je gledati gdje se koče nad praznom zemljom. Nekolike nađoše ih otvorene, a pred lagvićem čučao seljak, punio barilce, no otud se širio kiseli octeni miris; vinsko suđe ležaše otvoreno, iz njega zijala praznina.
Taj neugodni dojam nije ostavljao Petrovića. K tomu još putem sretoše oružnike s tri čovjeka, a svi ublaćeni, znojni, užarenih lica. U jednome prepozna jučerašnjeg socijal-demokratu. Stvar se brzo izjasnila. - Agitatori, tajni sastanci... - ispripovijedi oružnik, no krojač se umah uspravi. - To su bili samo dogovori - reče - kako da si narod pomogne sam kad "oni drugi" na nj ne misle.
Kod kuće u dućančiću što je bio u prizemlju zatekoše prilično svjetine. Bili su tu ljudi svake dobi. Stari bijahu lošije odjeveni, bilo na njihovim glavama domobranskih i leopoldovskih kapa, očito sinovskih, neki bijahu i u ponošenim gradskim cipelama, a jedan sićušan čovječac bijaše odjeven (što je bilo gotovo smiješno) poput velegradskog gigerla (iz Beča sin mu poslao odloženo odijelo). Ovaj stariji svijet što se našao bespomoćan pred filokserom i sve to većma navaljujućim siromaštvom kao da je posvema izgubio ugled pred mlađim naraštajem što se potuca po svijetu ili radi pri vlastelinstvima. Mlađi spočituju starcima u bolja vremena da nisu znali ništa privrijediti već su klijeti pohađali s čuturama i barilima, a starci odvraćaju njima da ne znaju štovati starosti ni starih vremena.
I sada bijaše među njima prepirke, a vrtjela se oko današnjega uhapšenja. Neki tvrdili da se uhapšenicima ništa dogoditi neće, oni da imadu svojih prijatelja u gradu pa će se pobrinuti za njih a doći će to i u novine. Neki vjerovali u to, drugi dvoumili, a treći tvrdili protivno i govorili: najbolje da se okane toga. Šta oni mogu, tomu treba malo drugih ljudi...

Pavao Petrović nije imao volje da se umiješa u njihovu prepirku, no doživljaji od juče i danas dojmiše ga se. Nije ni zašao u sobu već se zaputio cestom, a njegove misli iznad tih lokalnih prilika digoše k općenitom posmatranju društvenog poretka. Pred njim se pojaviše sva glavnija razdoblja ljudskoga društva sa svojim obilježjem... I vidio je, kroz sve gospodarstvene periode provlači se poput prokletstva bijeda i siromaštvo. Svi pokušaji da se odstrani - izjaloviše se, ni nada da će ju socijalna ravnopravnost uništiti, nije se ispunila. Sve jasnije, nijedno ljudsko djelo nije savršeno. Petrović se sve dalje zadubljivaše, upadajući pritom u neko žalobno raspoloženje.
Za toga sunce zaminulo za brežuljke i nebo bijaše još ružičasto zahukano. Nad dobrovačkim brežuljcima, u onom uskom polukrugu što bijaše zadahnut zlatnim sjajem zapaloga sunca - treperila već zvijezda sjevkajući srebrnasto. Iz mrkih šumica puzaše mrak u dolinicu i u svemu ležaše mir, samo malo prije s donje strane odnekud doletjelo nešto vrana pa se tiho spustile na noćište tamo u šumici nad kojom se nebo jošte žari.

XII.

Sutradan Pavao je Petrović bio cijelo vrijeme zabavljen uređivanjem soba za svoje goste. U prvom su katu bile u svemu četiri sobe. Za gošće ustupiše starci svoje dvije ugodne doduše sobice, no s jednim ulazom.
Prva bijaše određena za svekrvu zaručničinu, a druga za samu vjerenicu. No bijaše golema posla s tim uređivanjem.
Stari Petrović bez kojega nije bilo u okolici dražbe, nakupovao silesiju najrazličitijih stvari i pokućstva, pa stovario mnogo i u te sobe bez svakog izbora i ukusa. U jednoj odaji ormar u gotičkom slogu, a uza nj se stisnuo drugi, djelo seoskog stolara, sve blistajući u polituri, dočim je pendant istoga ormara stajao u drugoj sobi. Tako i stolice pokupovane na raznim dražbama u baroknom i gotičkom stilu, okrugle i pletene, sve se to bratilo ispremiješano.
Dok je Petrović ređao te stvari, porazmještao slike, ispraznio kutove u kojima bijaše svakojakih staklenaka, čizama i čitava izložba štapova i kišobrana - bijaše već i podne.
Kad još poslije podne zastriješe prozore bijelim čipkastim zastorima, rasprostriješe po podu sagove, bijaše stan čisto preporođen. Petrović ga neko vrijeme promatraše, i sjetivši se još starice, Marijine svekrve, potraži porcelanastu škropionicu što ju držaše anđeo okrhana nosića, ovjesi ju do uzglavlja staričina, ulije u nju blagoslovljene vode - a tad se uputi u Dobrovac.
No taj pohod zamalo da nije neprijatno svršio.

XIII.

Zakrenuvši na serpentini što je uspinjući se vodila k dvoru stigoše ga nečija kola... Sad su polagano išla za njime i on je neopažen mogao čuti kako neka gospoda spominju ime Ljudmilino. Čisto je dobro čuo kako nečiji promukli glas, popraćen smijehom, izgovori: - Dakle, moj Gejza zaljubljen, ha, ha...
Tu se kola nađoše na zavoju, a pred njima Petrović.
Oba glasa na to ušute, samo bič oštro švignu zrakom, a konji zagrabiše i začas projuriše mimo. Kratak pogled dobaciše postrance Petroviću mlada dva gospodina, otmjeno sjedeći na prednjem sjedalu visokih, smeđe oličenih kola za sport, a kočijaš u livreji posađen straga, prekrstivši ruke na grudima, sjeđaše napeto, ni da bi trenuo okom.
Pavao Petrović umanji korak. Njega se nije dojmilo prijatno što ta gospoda spomenuše Ljudmilu... A nije znao ni sam zašto. - I nije poželio da se upozna s tim došljacima, pa već razmišljaše ne bi li se vratio. No ipak pođe, jer napokon, a to i jest glavno, iz dvora ga sigurno opaziše.
Kad bijaše već u hodniku kamo dopirahu iz gostinjske sobe glasovi nepoznatih došljaka, opet osjeti kako ga nešto odvraća. Ali, otvorivši vrata, gostinjska mu se soba učini prijatnom.
Ugodan miris po ljubicama puhnu mu u lice, a na prozore se zasipaše sjaj proljetnog dneva. Domaćin činio mu se veseliji nego zadnji put i ljubezno ga primi, a i Ljudmilu nađe tu; ona mu se nasmiješi i pruži svoju lijepu ruku.
Lijepa je ona. Zagasitomodro odijelo od ševiota, bez nakita, elegantno se spušta k nogama, ostavljajući posvuda, kud god se privija k njezinu tijelu, trag djevojačke milovidnosti. No najveći čar savio se oko glave.
Krasan nosić, usta, čelo, sjaj njezina crnog oka, duboka bjelina puti, tamne joj vlasi - to sve bijaše tako divno složeno, tako nekud čisto, da je otud pršila sama dražest ljubezne djevice.
Pavao joj se Petrović s počitanjem naklonio.
U preširokim hlačama, prostranim kaputima, s nategnutim vratovima u visokim ogrlicama, puštajući ruke da gigerlovski lebde u velikim manšetama - stajahu za toga postrance dva mlada gospodina, čisto obrijana, nakostrušenih brkova, oba do kože ošišana, snažnih, mesnatih šija, izgleda krupna, no lica podbulih.
Čekahu da budu predstavljeni, obojica važni, obojica puni dostojanstva. A to dostojanstvo očito je poraslo kad je domaćin predstavio Petrovića, dodao riječ "ekonom"... Oni se nadahu čuti nešto više, no ipak iz visoka pružiše ruke Petroviću. Ovaj poćuti neku osobitu neprijatnost. Još vani pričinila mu se ta lica nekako poznata, i sada se uistinu sjeti da ih je sretao u Zagrebu. Spomenu se dapače i prezimena onog plavonje iz jednog dnevnika kad je u feljtonu pod naslovom Metamorfoze upleo i toga gospodina kako se iz Mladetića pretvara u "Mladdeticha".
Kad mu je Borković prikazao toga gospodina kao susjeda, novoga vlastelina kruškovačkoga, nije se mogao Petrović suzdržati a da ne primijeti fino: - Dakle se gospodin izvolijeva baviti "i" ekonomijom.
Riječ "i" Petrović je naglasio, no to prođe neopaženo.
Svoju pozornost poklanjao je Gejza pl. Mladdetich Borkovićevoj kćerci...
U duši zaželi Petrović djevojci bolju sreću, a dođe mu želja da tomu čovjeku smeta.
Za kratko vrijeme nadala mu se zgoda te je mogao da ostavi domaćina i onoga "drugoga" (Petrović nije si upamtio njegova imena), pa se približi Mladdetichu i Ljudmili...
Petrović opazi da to mladome gospodinu nije prijatno, no njemu je to godilo. Mladdetich se neko vrijeme pleo i meo pogledajući nekako postrance Petrovića i sve kao iščekujući neće li ih ostaviti. No kad se Petrović nikud micao nije, predloži napokon da bi se štogod zapjevalo, odigralo na glasoviru, ili tako nešto... On se, dapače, sam ponudi da će otpjevati koju popijevku, a Ljudmila sjela k fortepijanu da ga prati. Sporazumješe se, Mladdetich si izabra Vilharovu kompoziciju Kaži mi, kaži. Pomažući si i glavom i rukama i teatralnim nadimanjem izvuče ju sretno do kraja. To ga obodri pa se prihvati još Zajčeve popijevke Večernja pjesma. Ali tu je doživio grdni fijasko. Nije mu pomoglo ni nadimanje, ni uzmahivanje, ni lomatanje rukama - kad je pri riječima: "o kad, o kad ćeš, srce ah" imao da ispjeva visoki "g", pri kojem je Petrović prije tri godine u istoj ovoj sobi znao proliti svu zvučnost svoga baritona, kod toga istoga "ah" razbiti se glas gospodina Mladdeticha razbije do kraja.
Petrović sjeđaše Ljudmili sučelice. Ona ga pogleda letimice. On ju razumio, a to ga tako zagrije te je zaboraviv se zapljeskao dovikujući izmučenom umjetniku: - Živio.

Po pogledu kojim ga je nato gospodin Gejza pl. Mladdetich počastio bilo bi došlo do sukoba da se u taj čas nije javio i njegov drug izazivajući šaljivo: - Bravo, baritonista, bravo. Bis, bis!... - Pa i Borković je taj neuspjeh prekrio šalom. I tako je visoki "g" društvance uveo u veselo raspoloženje.
Međutim uđe sluga i u bijelim rukavicama preda Petroviću pisamce.
On umah prepozna rukopis svoje zaručnice. Raskinuv omot, nađe u brzini napisane ove riječi: "Mi smo ovaj čas došle."
Iskazavši Borkoviću sadržaj, spremi se Petrović da ode. Opraštajući se s Ljudmilom, djevojka mu se pričini nešto blijeda.
Oba mlada gospodina, istegnutih vratova, sagnuše se dostojanstveno, spustivši oči niz vrećaste hlače, a pred Petrovićem zasjaše dvije tjemenice do kože ošišanih lubanja.

XIV.

Našavši se Petrović pred dvorom, bijaše mu nekako slično - kao kad se prenemo iza sna. On osjeti kako nestaje iz nutrine njegove neko nejasno, nerazumljivo raspoloženje koje prije nije pravo ni zamijetio. I eto, zamalo da se ovakav nije zavadio s onim ošišancem. No to bi još njemu trebalo, s dangubama kavge zametati!
Kao san gubilo se u daljini to čudnovato njegovo raspoloženje, a preda nj se stavljaše zbiljnost s opredijeljenim svojim putem, uzbuđujući jasna čuvstva.
Ona dakle nije mogla da iščeka sutrašnji dan, došla je prije - mišljaše na zaručnicu - i baci pogled preko dolinice k svojemu domu: možda će ju gdje opaziti.
Na cesti, malo podalje od njegove kuće, uistinu zagleda nekoga, i pogledav bolje - onako daleko kako bijaše, u nejasnim konturama ženskog odijela, prepozna nju, otkrije njeno gibanje. Ide mu u susret.
To ga dražesno uzruja. Pavao je Petrović ljubio svoju zaručnicu. Nakon što je gotovo već dvije godine bio proživio u Slavoniji, nađe je u jednom selu. Onamo bijaše došao za upravitelja k nekome barunu što je živio u Pešti. Ona življaše ovdje s mužem koji je nedaleko u šumi imao pilanu s čitavom radničkom naseobinom. Njezin muž poznavaše se s Petrovićem još iz Zagreba gdje Petrović bivši đakom bijaše neko vrijeme na stanu u njegove matere. Poslije sedamdesetih godina kad je na kaptolu cvala još trgovina loncima, imađaše starica pri kuli nadbiskupskog grada dvije velike hrpe lonaca, a bijaše poznata pod imenom "mamica". Kad su kasnije srušili onu staru vijećnicu nasred trga, podigli kip majke bogorodice i lončare s kaptola protjerali, ode starica k sinu u Slavoniju.
Ovdje je nađe Petrović, a starica kad ga ugleda, nije znala kuda sa se djene od radosti. Gotovo više ga voljela od rođenog sina koji se rado opijao, a tada baš ne bješe najljubezniji.
Petroviću se već pri prvom sastanku mnogo svidjela mlada gospođa Bratić. Za kratko vrijeme poče joj udvarati, a vodila ga u tom neka donhuanska namjera.
No mladić se prevario: mjesto pustopašna ljubakanja rodi se ozbiljno čuvstvo. Bratićeva se gospođa, međutim, dugo opirala. No jednom kad ju je opet zatekao samu i, omamljen njezinom ljepotom, molio ju da mu barem dozvoli da miluje krasnu joj ruku, pa u grozničavoj uzbuđenosti brzo raskopča puceta na rukavu i počeo da gladi lijepu, golu ruku do lakata razgaljenu, obasipljući je poljupcima - tada ga ona iznenada ogrli i, pustivši glavu na njegove grudi, šapnu: - Ah, što me mučiš, zar ne vidiš gdje sam nesretna. - Poslije ga odrinu od sebe i s nekim strahom zamoli da "bježi" otud.
No Petrović nije imao volje da to učini, njega je spopala glupa želja da joj raskopča ogrlicu pa da joj ljubi onaj bijeli vrat sve do golih ramena. - Ja više ništa od tebe ne želim - govoraše još jednom - samo mi još to dopusti.
A ona mu napokon popusti i jednoga dana reče: - Sutra sam cijelo poslijepodne sama, dođi.
No sada se don Juan Petrović pokaza u pravoj slici. On drugoga dana pobježe iz sela. U njemu se razbudio onaj stari Petrović koji još kao jednogodišnji dobrovoljac nije imao smjelosti da se približi ženskoj glavi dok si ne bi odgovorio na pitanje: "bih li ju mogao ženiti" - pojavio se onaj Petrović koji đakom nije htio da čita pripovijest gdje bi junakinjom bila kakva gospođa... Umjesto da pođe na ljubavno ročište, ode u susjedni gradić, ispričav se ipak hladno da ga zovu u grad neki poslovi na dulje vrijeme. Nije, doduše, svega slagao, imao je nešto da uredi za vlastelinstvo, no to ne bijaše silno.
Ali gospođa Bratićka dođe za bjeguncem Petrovićem pod izlikom - rodu u pohode - no uistinu jer je toga mladoga čovjeka silno zavoljela.
Oni se nađoše na ulici, ali - na njegovu licu ne pokaza se preveliko oduševljenje.
- Tebi nije pravo, vidim - reče ona - ti po svoj prilici loše o meni misliš, no ja nisam došla (tu porumeni) da ti se za dušu zakvačim; ovdje sam u roda, i hoćeš li koji put doći k nama, ja ću ti u duši blagodariti.
U gradiću ostadoše gotovo četrnaest dana, a on dolazio k njenim rođacima. To vrijeme bijaše od prevelike važnosti za njih. Ono nešto donhuanštine što je Petroviću krv potpaljivalo nekud nestade... Petroviću se htjelo ljubavi čiste, pune poezije djevojaštva. A to vrijeme što su boravili u gradu, sve su prilike bile te je Marijina ljubav dobila drugo lice no što ga je imala u njihovu selu gdje bijaše pala gotovo u golotinju. U onome tajenju čuvstva pred rođacima, u sustezanju, iznenadnom porumenjivanju, rijetkim sastancima, u onim nekako posve drugim pogledima bijaše nešto što Petrovića presvajaše istinito.
Kad je jednom opet došao k njezinim rođacima, nje ne nađe. Rekoše mu muž joj umro od kapi, i ona na brzojavku otputova. Za nj nije ostavila ni slovca. Petrović poćuti stoga i neko poštovanje prema toj ženi, i kad je minulo vrijeme žalosti, zamoli je za ruku.
To bijaše pred mjesec dana... Samo vjenčanje imalo je biti tek pod jesen, a sada je došla ovamo sa svekrvom, pa će tu ostati dok se u Krapinskim toplicama otvori kupališna sezona. Starici trebalo kupelji.
"To bijaše prekrasna zamisao tvoja - pisaše mu ona - da proboravimo nekoliko dana pod tvojim krovom. Mamica, kad je to čula, umah je to odobrila, onim tebi poznatim uzdahom: - Ah, sinek moj. - A ja? No kako bih ti to i opisala? Otkad si otišao, stvorila sam još jednu osnovu. Ah, to će biti divno! Ja ću gledati, da u Toplicama ostanemo makar do jeseni. Ta tvoj je dom ondje tako blizu - rekao si - nijesam zaboravila - tri četvrti sata. Ah, to će biti prekrasno, vidjet ćemo se svaki dan. Da znadeš kako već teško čekam da budem opet uza te - pisaše mu zadnji put - ja već brojim i sate."
Toga se pisamca Petrović sjetio, gledajući je kako se tamo na cesti požurila... Sigurno i ona je njega opazila pa uhitrila korake. Petrovića obuzme milo čuvstvo i zakorača brže.
Hitro je odmaknuo drvoredom visokih jablanova, a tamo pri izlasku na cestu bijaše ona pred njim. Ovisoka, bujno razvijena bijaše ona. U potpunome kostimu što ju je u bokovima i pasu tijesno obujmio sakrivaše se lijepa, raskošna žena. I približavajući se, mlado se njezino tijelo tako dražesno gibalo, oči sjale, a usne se smiješeći se milo otkrivahu niz bijelih zubi.

XV.

Te je večeri bilo slavlja u Petrovićevih.
Stari Petrović zaboravio i na darovani kaput - i ženu što se bila upustila s mamicom u razgovor i požalila već na nj - dade zovnuti iz sobe (on je upravo došao iz šume) pa je u hodniku šapatom upita (u znamenitim zgodama uvažavaše i njezinu riječ): šta misli, bi li on da obuče ljepši kaput, čistu košulju.
- Hvala bogu da si ipak uvidio - odvrati ona baš nimalo nježno, što je starome bilo vrlo neprijatno. - Da, trebalo bi da se i umiješ - doda žena ujedljivo.
I stari se Petrović uredio, zovnuo opet ženu da mu namjesti valjano kravatu, pa oprostivši joj sve uvrede uniđe k mamici s kojom bijaše poznat već odavna. Pametno se s njome porazgovori, najprije o djeci... Ozbiljno je tekao njihov razgovor, kao što je bila i njihova starost ozbiljna, premda je stari Petrović proti običajnoj iskrenosti seljaka polaskao mamici (naučio je to od gospode) da se nije vrlo postarala. A mamica (ona je žena od šezdeset godina, još živahna oka, krupna; odnegde bez izmjene kroja odijeva se u iste široke suknje, u istu prostranu reklicu, uvijek tamne boje, a glavu crnim rupcem pokriva), ona teško uzdahne pa, skinuvši rubac s glave, pokaza starom Petroviću sijedu kosu, požali se na zube; al to neka bi još bilo, barem nema što da ju boli, no noge, eto, te njezine noge, osobito ova desna... - Ah, zlatna nožica, - uzdahnu sućutno starica pa, upinjući se teško - uzdahne i pribere rukom skute s desne noge. - Eto, vidite, dragi, kakova je - zlatna nožica. - I uistinu se pokaza, starica je imala uzroka da bude zabrinuta, njezina nožica bijaše ogromna kao panj.
Stari je Petrović utješi da će barbir Šurić staviti na nju pet-šest rogova pa je opet sve u redu. Ali roščići su zabranjeni, tome se jadu dosjetiše pa uslijed toga bude im razgovor još ozbiljniji, gotovo zabrinut, jer su oboje, i stari Petrović i mamica, imali više pouzdanja u barbirove roščiće nego u sveukupnu znanost liječništva.
U to dođoše i djeca, kako starica nazivaše svoju nevjestu i Pavla Petrovića, a ozbiljni dom Petrovićev oživi.
U Marije Bratićke bilo mnogo vesela temperamenta, a bijaše osobito danas sva razgrijana. U osjevku sreće što joj se čitaše s lica poigravaše joj na usnama, titraše u očima neki veseli vragoljasti plamečak što se javljao i u zvuku njezina smijeha. Tim plamečkom pokazala ona Pavlu Petroviću i mamičinu "zlatnu nožicu". Jezikom toga plamečka kao da je govorila i svaka joj kretnja njezine ljepušne glave, svaki pokret punanih ruku i ubavog tijela.
Pavao Petrović nije pamtio da bi je takvu kada vidio i, sjetiv se dosta velike ozbiljnosti što je zalazeći u njezinu kuću u nje viđao, a zapela mu osobito za oči za onog boravka u gradu, pomisli: "Gle u nje se, golubice moje, sada istom slobodno prikazuje njezina narav."
Staroga Petrovića osvojila je na juriš. Već glas da sinu donosi sto hiljada, ulio u nj neograničeno poštovanje, a starac ju pomišljao gospođom gizdavom, ponositom, koja jedva da će se na nj i obazreti. Ali, gle, posve je druga. Tako mu se milo smiješi, tako je ljubezna s njime i slatko izgovara riječ "tatice" kako još ni čuo nije.
Starac bijaše toliko razdragan da je toga dana zaboravio sve obzire štednje - na veliko čudo svojoj ženi... Sam je odredio da u hodniku gori svjetiljka. Protiv svoga običaja za večeru utočio čistoga vina od osamdeset pete godine, ne primiješav mu ni kapi lošijega. No najveće čudo pokaza se kad je za večere zasjalo na stolu srebro za koje nitko u kući znao nije. Iz bogzna koje škrinjice iznio žlice, vilice, noževe i dva svijećnjaka, sve od srebra... Stvar se izjasnila: bila to kupnja s dražbe iza pokojnoga bukovačkoga vlastelina koji je umro prije deset godina.
To bijaše uzrokom da se Petrovićka nekoliko puta ujedljivo zadjela o svoga muža. No činilo se da se te večeri ne bi moglo naći ništa što bi narušilo prijatnost ovog slavlja.
Sama mamica prestala da se tuži na svoju nožicu, a i dvorski, koji se slučajno našao u Petrovićevih, nije nikoga ružio, nije pripovijedao svojih pripovijesti, pristojno se vladao, odavajući poštovanje mladoj gospođi time što je svoju staračku glavu sagibao udvorno kad god bi ga ona pogledala, nagovarao ju kao i svoje vlasteline sa "oni" - "neka dostoju" - "neka izvole" - a dječaka što ih je posluživao upozori nježno: - Ti medvjede, pazi, to su njihova leđa.
Pa i Petrović i Petrovićka pazili su nježnim okom, nastojeći da joj ugode. A mamica bila blažena gledajući Pavla Petrovića, šapnula mu te večeri nebrojeno puta: - Ah, sinek moj.
A Pavao Petrović i njegova zaručnica sjedeći tijesno jedno do drugoga osjećajući tu ljubav, samo se smiješili starcima toplim smiješkom. Mladi su ljudi te večeri malo govorili, - starci su vodili riječ... a oni slušahu, naslađujući se u toj šutnji blizinom svojih srdaca.
Stari Petrović ispripovijedi povijest svoje trgovine, kako je dovažao sol i čak iz Karlovca (za onda još ne bijaše skladišta u Zagrebu), hvalio stara vremena, pa napokon završi kako su onda i žene svoje muževe štovale.
- A ne bi li ti još i sada da ti žena noge pere? Nek si pomisle - obrati se dvorski k mladoj gospođi - ona mu nekoć noge prala, i još pred kojih petnaest godina govorila "oni"... svome mužu!...
Stari se Petrović branio da se tako onda živjelo...
Raspripovijedala se Petrovićeva majka o djetinjstvu njegovu a mamica o dječaštvu. Kakav samo to dječak bijaše ("sinek moj" - pogleda ga milo), kako je bio uvijek spreman sve da joj učini i lonce joj pomagao slagati, hasurama pokrivati, i slušao ju... a tako lijepe oči u njega bile, samo bi ih gledao...
- Pa ima i sada, mamice... - tobože uvrijeđeno javi se mlada udova.
- Ah, drago, ja ti sada već slabo vidim - uzdahnu starica.
- Ali zato ja dobro vidim, mamice. - Tu mlada gospođa najedanput sva se zacrveni i čisto se zbuni...
- Veseli budimo! - dignu se sada naglo stari dvorski i, zaplećući se, nazdravi zaručnicima.
U Petrovićevih dugo u noć potrajalo slavlje, a kad bi se u njih bilo već sve umirilo - tamo preko dolinice u dobrovačkom dvoru još su bila rasvijetljena dva prozora... Pavao ih Petrović dugo gledao iz svoga kreveta i pitaše se: "Što to ona radi tako kasno?"

XVI.

A u Dobrovcu u to doba otac tješio svoju kćerku.
Naskoro poslije Petrovića odu i gospodin Mladdetich i njegov prijatelj; Ljudmila se povuče u svoju sobu, a Borković se ušeta u svom kabinetu, iščekujući poštu. Danas se nadao odgovoru dioničara kojima bijaše ponudio svoje imanje. Bijahu se već upustili u pogađanje; njemu nije bilo druge - no da proda obiteljsko dobro.
Kupivši od rođaka baruna Ehrenfelsa drugu polovicu Dobrovca, ostade mu dužan punih trideset tisuća forinata, a bijaše u njega i vlastitih dugova; sve skupa iznašaše dosta visoku svotu. Borković se još ne bio odlučio na prodaju (njegova osnova bijaše da sam parcelira), da nije njegov rođak Ehrenfels, izgubivši silne svote na burzi, iznenada zatražio da mu isplati cijeli dug. Borković najprije pokuša kod banke, no tako velike svote nije mogao da dobije na zaduženo već imanje. Moralo je da dođe do prodaje. Sprijateljio se i tim izlaskom. Riješit će se toga vječnog okapanja, briga o dugove, a računaše da će mu ostati još toliko, te će moći s kćerkom živjeti, ne doduše sjajno ali stradati ipak neće.
Žiga pl. Borković, uostalom, i nije trebao mnogo. Uvukao se nekud u se. Istina, ne bi se ni dalo da navisoko živi, no nije se čovjek radi toga povukao... To bijaše već u njegovoj naravi. Odnegda osjećaše u sebi sklonost k mirnome životu. Za mlađih ljeta nije samo mogao da se otme

svijetu. Veselo društvo, strasna narav namamili ga... No vazda je u unutrašnjosti njegovoj bilo nešto što istodobno pobuđivaše u njemu osjećanje kako je to sve ništetno, isprazno, bezvrijedno. I on bi znao već tada pobjeći na svoje imanje da samotuje, dok ga opet ne bi iz njegova skrovišta potjerala čežnja za društvom i njegovim makar ispraznim zabavama...
Sada se napokon strasti stabožile, i Borković nalazio sreću u mirnome posmatranju, u životu bez uzbuđivanja, u čitanju hladnih, filozofskih djela. Samo jedno pomućivaše njegov mir. Bijaše to budućnost njegove kćeri. Mada su se njegovom glavom i motale kojekakove filozofske misli o bezvrijednosti, ispraznosti života, o plavoj krvi - ipak je želio da mu se kćerka uda u odličnu kuću; on sam nije sada mnogo cijenio sjaja, raskoši, no želio je da mu djetetu toga ne uzmanjka. On je ljubio svoju jedinicu. Izjedao se što su Borkovići spali na tako niske grane, izjedao se najviše radi nje; teže će se naći sjajna kuća za nju... Donedavno još je zato nastojao da se pokazuje s njome u svijetu: zimovali su u gradu, polazili zabave, koncerte, kazalište; bili i u kupalištima. No pri tom mu se dalo na čudo što Ljudmilu to sve nije osobito zanosilo. Još se više začudio kad ga ove zime upravo ona nagovori da ne pođu u Zagreb, a on već mišljaše da je upravo tamo našla svoju ljubav. No ona je toga istoga gospodina za kojega se njemu činjaše da je "pravi" - ove zime, kad je došao u prosce, odbila. Tomu se čudio Borković, čudio se i njezinoj promjeni. Nešto ipak mora da je s njome.
Neko vrijeme držaše tomu da su krive tijesne prilike u kojima življahu. Neće li se njoj možda većega sjaja? No djevojka se upravo s tolikom ljubavi bavila sitnicama kućanstva, te je bilo baš vidjeti kako ju ništa ne vuče u veliki svijet.
To Borkovića napokon umiri pa se tim laglje pokori da proda imanje. Danas je naumio da joj kaže o čemu se radi, da je pripravi kako će da ostavi ove stare dvore. Samo je čekao još poštu.
Već se bilo smračilo kad je dječak donio iz Pregrade poštu u kožnoj torbi. Među ostalim listovima našao se i odgovor dioničara na zadnje njegovo pismo. Razilazili se u pogodbi samo još za hiljadu forinti. Borković odluči da još ovu hiljadu popusti i tako će se eto sve riješiti. Zaviriv još malo u novine, digne se po tom i pođe u kćerine odaje.
A unišavši k njoj, pred njim se najednom otkrila cijela tajna njegove kćeri.
Pri stoliću, zapremljenu različitim uresujućim sitnicama, fotografijama, rezbarijama, sjeđaše ona u krilo spustivši ruke, a držeći kartu što je objavljivala Petrovićeve zaruke. Svjetiljka jasno obasjavaše njezino lice. A bila je sva snuždena i vidio se trag suzama (ona je opazila iz dvorca srdačni sastanak Petrovića s njegovom zaručnicom pa jedva iščekavši odlazak Mladdeticha i njegova prijatelja, pobježe u svoju sobu pa se poda vlastitoj bijedi).
Ugledav je otac tako jadnu i opazivši u njezinim rukama objavu o Petrovićevim zarukama - smjesta shvati cijelu nesreću.
Nije se taj čas pitao bi li on za njezinu ljubav, da ima slučajno odziva, i odobrio, na to nije ni mislio. Pred njegovim se očima ocrta samo bijeda djeteta.
- Ah, jadna moja kćerko... - prousti uzbuđeno pruživši prema njoj ruke.
A ona, pogledavši ga, zajeca, ustane i baci mu se na grudi. Jecajući mogaše samo da izgovara: - Oče, ah oče...
- Ti ljubiš njega, sirotice moja - govoraše Borković, pritištući si dijete na grud... - Sirotice moja... Tu se ne da sada ništa učiniti... Ništa, jadno dijete...
Ona mu ne odgovaraše, tek kad se primirila, reče mu osmjehnuvši se kroz suze: - Ah, ja sam već to preboljela... Samo mi je tako nekako došlo... A nato se pred ocem zabuni i smeteno poniknu očima. Ali tad se opet ojunači i, pogledavši ga, reče: - A sad je opet dobro, minulo je. - I opet pokuša da se osmjehne...
. . . .
. . . .
. . . .

Dugo ostadoše zajedno. Otac se sjetio da treba dijete nečim da tješi. Svagdanje riječi, obične, prazne pričinile mu se odveć uslovnim, bespomoćnima. Ona je razborita, pomišljaše Borković, pri njoj treba iz dubine početi... I čovjek se sjeti da je dovede do onoga posmatrališta s kojeg je u zadnje vrijeme on sam gledao u svijet... on dozva sada u pomoć pamćenje svoje, navađajući u dokaz ispraznosti ovoga života različite navode filozofa kojih se mogao samo da sjeti. Govorio joj o karakteristici života. Počeo od insekta, čiji se život čovječjem oku i ne prikazuje no besprimjerna muka za pusto održanje vrste, pa napredujući sve dalje došao do čovjeka i svršio ropstvom, u koje put sa svojim žudnjama okiva čovječji duh, a došavši do one točke gdje se čovjek vanjskom ili nutarnjom pobudom oslobađa tih okova žudnje kad nastaje mir sam od sebe, zaključi sa Schopenhauerom: - A tad je svejedno, gledaš li zapad sunca iz tamnice ili palače...
Sve ove riječi nijesu bile mnogo potrebne... Djevojka ionako osjećaše već pustoš i prazninu, tek misli joj se svedoše sada u neki sistem... Više je nju zaokupila vijest o prodaji Dobrovca...
To ju nije ražalilo, ta nju već i ne mogaše ništa teže da snađe no što je bila njezina bijeda. Dapače, bijaše to i neko oslobođenje... Pa nju je već i prije obuzimala katkad čežnja da pobjegne nekud daleko, daleko...
Videći sada da se taj čas približio, slušaše oca, potiho odobravajući njegovo razlaganje.
A on je govorio mnogo. Krupnim potezima pokušao je da ocrta i njihov budući život što ga je mislio da uredi gdje u gradu ili barem u prvoj blizini njegovoj.
- No to prepuštam tebi, ti nam odaberi mjestance! - obrati se Borković kćeri, prihvativši je nježno za ruku što je ležala na oslonu naslonjača...

XVII.

Marija Bratićka i svekrva joj ostadoše četrnaest dana u Petrovićevih, no ne vrati se više onako slavna večer. Nerazumljiva ozbiljnost odnekud se slegla na taj dom.
Pavao Petrović, kad se probudio iza dolaska svoje zaručnice i sjetio se da je njegova vjerenica prospavala ovu noć s njime pod istim krovom, da ih dijeli samo hodnik i staričina soba - začudi se sam sebi, svojoj hladnoći. Kako ga slabo ta blizina uzbuđuje! A ipak nije moguće da je ne ljubi. Ta koja ga radost obuzela samo onda kad mu reče da ona želi da bude njegovom ženom! Pa i još jučer, izišavši iz Dobrovca, kakvo ga čuvstvo presvojilo, i cijelu večer kako bijaše sretan uza nju! No badava si to sve dozivaše u pamet, on ne poćuti ono što je iščekivao i što je htio.
To mu, uostalom, bijaše ovaj put samo u prilog, jer je imao poći u Pregradu da pri sudu u nekoj pravdi zastupa oca, pa je mogao mirno da prouči spise i s ocem da se posavjetuje.
Njegova se zaručnica toga jutra dugo ne pokaza. Mladić htio da ju još prije odlaska vidi - no ne bijaše gotova s toaletom.
Vrativši se iz Pregrade, doleti mu Marija u susret, a bila je još u jutarnjoj haljini sa watteau-borom. Pavao je Petrović još ne vidje u toj haljini i pričini mu se da joj taj kroj dobro ne pristaje. I ne samo da joj ne pristaje nego opazi da ona u toj prostranoj opravi nije lijepa, prekrupna da je... već čitava majka... Uzalud se silio da to ne misli... Umoli ju da se preobuče, nije mu simpatičan taj kroj. Ona se preodjela, obukla haljine s odgrnutim rukavima. Mladić nekoliko puta pokuša da izljubi njezine lijepe ruke, no badava: u srcu ostade hladan.

"Šta je sa mnom?", pitaše se mladi čovjek... Zar on ne može više da ljubi? Zar je on filistar, filistar i u ljubavi? Ta mu se besmislica skoro svidjela. Ili mužek, pravi mužek, pade mu na um. Nije li se u njemu iznenada probudio njegov otac... Ah, da, on je cijeli mužek. Tako negdje seljaci ljube, gledajući gotovo zaljubljenije mlado tele nego vlastitu ženu." Ta se misao činila Pavlu Petroviću izvrsnom, jer njega je danas ona parnica o traljavom putu više zanimala nego zaručnica - ta kako bi inače bio nju mogao da ostavi?
Pa eto još mu i sada dolazi na um kao prevažna stvar kako bi on morao poći u vinograd da vidi kako momci rigolaju, pa u šumu gdje se kolje siječe. Nije li mužek, pravi mužek? Tako i njegov otac - sjeti se majčina žaljenja - već prvi dan iza njihova vjenčanja otišao u šumu da se do noći ne vrati...
Međutim, nastavljalo se, a stvari se razvijale kako nitko želio nije.
Pavlu Petroviću udarilo u oči što njegova zaručnica posvećuje premnogo brige toaleti. I to mu ne bijaše po volji. Na to se još nije previše obazirao... Ali kad se jedno poslijepodne sastadoše iznenada u šetnji s Borkovićevima - čisto ga se neprijatno dojmilo kako se njegova zaručnica ponijela pred tim otmjenim ljudima. Njemu ne bijaše njezin smiješak na mjestu, naklonila se prenapeto, a pogotovo riječi joj ne bijahu zgodne. I ne samo da ne bijahu zgodne. Petroviću se činjaše da se ona tim riječima čisto otkrila... On se zacrvenio kad je Marija na Borkovićev upit "kako joj se ovdje sviđa" - odgovorila tako nesretno: "Da, dosta lijepo, ali, molim vas, naša Slavonija! Pa onda, čini se, mora da je dosadno u tim uvalama bez sela."
Riječi "dosadno" nije Pavao Petrović nikako mogao da zaboravi. No njegovoj zaručnici bijaše uistinu ovdje već sada dosadno... A ona je i bila tako uzgojena da joj bude dosadno...
Moglo joj je biti kojih deset godina kad joj je majka jednoga dana ostavila zauvijek njihov dom... Obična historija - samo s tom izmjenom da je ovaj put otac igrao "ljubavnika" - što njemu ipak nije smetalo da je nazivlje bezdušnom ženom koja ostavlja rođenu djecu. Otac, da prekrije svoju pogrešku, bijaše djeci predobar, osobito najstarijoj kćerci Mariji. Svačim joj je gledao da ugodi - u djetinjstvu: lijepe opravice, igračke, nakiti, skakutanja k drugaricama; u djevojaštvu: na svaku slavu, zabavu u okolici, a samo selo puno inteligencije, prijateljica toliko te se jedva dospije sobe da se pospreme, urede haljine, učešlja kosa, opraši lice.
Pa i udavši se Marija za bogatog Bratića - ne bijaše joj dosadno...
A našavši se sada najednom na osami u zabitnoj dolinici zagorskoj, čuđaše se samo potiho kud li je to dospjela. Dok bijaše Pavao Petrović uza nju, zaboravljaše na osamu, no kad njega ne bijaše kod kuće, a to bivaše često, nije znala što da počne. Razgovara s Pavlovim roditeljima o svagdašnjim, neznatnim stvarima, ponajviše gospodarstvenim, brzo se udovoljila, pa i mamica nije drugo umjela...
Jednoga dana spopala ju užasna čama. Već jutro osvanulo mračno, oko devet sati još se jače smrknulo, spustila se kiša. Vani sve utihnulo i opustjelo, samo rijetko zakukurijekao negdje kokot, a kišnica u žlijebnjacima neprestano žuborila. I vjetar za izmjenu šiknuo katkad kišom o stakla u prozorima, zamagljujući ih. Nebo posve zatvoreno, oblaci nisko lebdjeli, iza njih se kiša prosipaše na mahove dolinicom kao da bi sijao... zastirući čisto suprotne brežuljčiće. Šuteći zurila je Marija kroz prozor. Pavla Petrovića ne bijaše doma, a i otac mu nekud ode. Majka mu se plela negdje u kuhinji, a starica "mamica" isprosila je grah te u pokrajnjoj sobici prebirala ga šapćući molitvicu.
Toga dana dođe među zaručnicima do ozbiljna izjašnjenja. Mariji bijaše dosta već i onoga života u njihovu slavonskome selu gdje ipak ima na okupu dosta gradskog svijeta pa i sam život seljaka ispretkan je šarenom raznolikošću te donekle zanimiv. Ona je već tamo uzdisala za gradom, no ovdje, osjećajući se na ladanju, gdje ne vidiš kuća, gdje je prvi susjed pol sata daleko, osjeti kao nikad prije čežnju za društvom, za gradom, gradskim udobnostima. Već sama pomisao da bi imala za sav svoj vijek ovdje ostati, učini da se zgražaše. A to bi bilo i glupo. Je li njima potrebno da se tu izjedaju od dosade i on da se muči na gospodarstvu? U nje ima dosta imetka, te mogu u gradu udobno živjeti, a on će sigurno na to i pristati.
Kad se Pavao Petrović vratio iskaza mu svoje misli, ali on bijaše posve drugih nazora. Odnegda bio već zaljubljen u ladanjski život, a sada bijaše prožet i nekim pozivom da na tome mjestu kao član čovječjega društva ispuni svoju dužnost.
- Misliš li ozbiljno? - pogleda ju Petrović iznenađen.
- Ozbiljno, posve ozbiljno, dragi moj - zazvuči toplo njezin glas. Pavao Petrović šućaše, a ona uzimajući tu šutnju za dobar znak, prihvativši mu obje ruke nastavi da pripovijeda kako ona već odavno čezne za gradom. Gradski život sa svojim bulevarima, šetalištima, koncertima, kazalištem (ona ne zna svega ni da nabroji) utisnuo se u njenu dušu već dugo kao ideal, kao vršak ljudskih nastojanja da se ovaj život uljepša, udobnim učini. Do njega samo stoji da se to ispuni.
Pavao Petrović stade zagovarati život na ladanju, a napokon što bi on i započeo u gradu? Njegova naobrazba opredijelila mu mjesto na selu.
- Ah, kakvo opredjeljenje - začudi se ona. - Zar nije jedno te isto, provedeš li taj život ovdje ili ondje? Svakako je pametnije ondje gdje je bolje; samo je to razlika! Pa ne rade li svi tako? A što bi započeo, kako to možeš da pitaš šta bi u gradu započeo? - začudi se mlada udova. Ona misli, u gradu si svaki može naći zanimanja, a njemu toga napokon ni ne treba. Zar će oni biti siromasi?
To potaknu Petrovića da je novim razlozima počeo da brani svoje stanovište. Spomenu kukavnu ulogu muževa što ih žene hrane, u evoluciji ljudskoga društva da nemaju uloge, za čovječanstvo ne znače ništa.
- A bi li ti htjela muža koji te radi novca uzima? - završi Pavao Petrović. - I zar naš brak ne bi dobio toga lica!
Marija ga ušutka poljupcem, ovije mu ruke oko vrata, a taj razgovor ostade nezavršen. Ali u duši Pavla Petrovića zazvuči nova neskladna nota. Sjeti se onoga dana kad je Borkovićevoj kćerci spomenuo "dvije srodne duše" - pa se onda upitao: "A je li njegova zaručnica njemu srodne duše." To ipak ne bijaše ludo pitanje. On dosad i nije proučavao svoje buduće žene, a nije ni bilo prave prilike za to. Dolazio k njoj u stanovito doba, ona ga - odjevena besprijekorno - dočekivala ljubezno, pa su proboravili po nekoliko sati čavrljajući u ljubavnom tetošenju, ili spominjući posvema neznatne stvari. Zapravo nije se ni sada odlučio da je prouči, ali to se eto nameće samo od sebe.
U to vrijeme prirediše socijalistički agitatori u seljaštvu štrajkovanja. Tražilo se u vlastelina povišenje nadnice, a nastade vrijeme strahovanja onima koji nijesu htjeli da se pridruže nezadovoljnicima. Da ih zaštite, trebalo je oružništva.
To je donekle zabrinulo i Pavla Petrovića. Zaručnica njegova opazila da je u zadnje vrijeme nekako drukčiji. - Tebi je nešto? - pitaše ga. - Kaži mi što je tebi? - On se ispriča samo na socijaliste pa ostade kao i prije. Ni sutradan, kad je sa svojom zaručnicom išao u Dobrovac (bili su pozvani), nije izbrisao s njegova lica izražaj pritajivana nezadovoljstva.
No zato je njegova vjerenica sva sjala s neke sreće, čega li. Prije podne zapitkivala Pavla, hoće li biti veliko društvo i zabavno, koju opravu da obuče i koji šešir da uzme. Dugo se odijevala, on se dapače već ljutio ne mogavši je iščekati. No kad se napokon pokazala u malom šeširu toques s krilima i ružicama što tako divno pristajaše njenome licu - u ukusnoj haljini što joj podavaše mnogo više vitkosti nego je u nje uistinu bilo - njegovim licem preleti smiješak.
Marija bijaše lijepa. Njezina vanjština pri prvom je susretu dapače poražavala. No taj dojam ne bijaše trajan. U nje ne bijaše one vrste ljepota što pri svakom pogledu iznovice presvaja - sveudilj otkrivajući novih draželi. Bijaše u nje fini teint, pravilne crte, sočnost mesa, no u licu ne crtaše se osobito izražajnost duha. Priučiv se jednom na njezin smiješak, imađoše joj lice vid posve običajne žene. To je Pavlu Petroviću, kad se našao s njome u Dobrovcu uz Borkovićevu kćerku, silno udarilo u oči. A Ljudmila?

Ona bijaše u istom onome zagasitomodrom odijelu od ševiota, bez nakita, kako ju bijaše vidio onomadne, tako jednostavna, a tako elegantna. Ona sama čini se da nije tako sjajna, porazna; no u njezinu licu, očima, držanju, kretnjama ima nešto što se tako hvata duše - od cijele njezine pojave kao da pršti nešto nevidljivo. A to nešto otajno kao da se nezamjetnim kvačicama sve više pripinje na dušu - i što dulje to traje, tim većma se to njeno lice nekud preobrazuje. Ona plastika njenih crta, usana, oči, cijelo lice, čini se, pri svakom novom pogledu sve ljepše postaje. Nešto ju obavija, obuhvatajući cijelu njezinu lijepu glavu, nju svu a one nevidljive kvačice sve se dublje pripinju na dušu i sve jače privlače.
- Milo janje - šapnu u duši Pavao Petrović gledajući je. - Slatka djevice - a ti da bi mene ljubila nije moguće, ono bijaše samo opsjena.
Ljudmila se uistinu nije sada odavala ničim. Spokojno razgovaraše s njegovom zaručnicom.
- Koja slast - opet pomisli Petrović, gledajući je - koja slast bi bila ljubav tvoja!
I Pavao Petrović stade osjećati - mila, neizrecivo mila da mu je ona.
Kad je iza toga pogledao svoju vjerenicu, pričini mu se njezino lice prazno, bez duhovitosti i prepunano. Na značajno modelovanu čelu i na jedva malo, zatubastu nosiću počivaše nešto svojeglavosti, a njezino držanje, kretnje odavahu kako sama zna da je lijepa. Pavao se Petrović udalji k muškarcima.
On toga dana ostao nekud mučaljiv, nije se ni upletao u razgovor premda se bila povela riječ o socijalizmu, o pojavima njegovim u tomu kraju.
- Ti danas nijesi dobre volje? Što je tebi? - pitaše ga Marija na povratku, pritištući se k njemu.
- Meni? Ništa, tako... čovjeku katkad štogod dođe - odvrati joj, ostajući hladan na njezino tijesno privijanje.
Ona ga dalje na zapitivaše, nego mu zadovoljno ispriča kako joj je danas vrijeme brzo proteklo.
- Ah, to su tako zabavna gospoda. Obećaše da će me pohoditi u Toplicama.
Pavao Petrović ne reče ništa.
- Zar ti nije pravo? - pitaše ga ona.
- Meni? Meni je pravo.

XVIII.

A Pavao Petrović nije kazao neistinu. Neka dođu, neka je zabavljaju, njemu je kao da se to njega i ne tiče. Ne osjeća nikakovu ljubomoru, svejedno je njemu. On se ne ljuti što je takova. Dapače, drugi dan kad ju je poveo na nedaleki brežuljak otkud se širio krasan vidik gotovo na cijelo Zagorje, nije se osobito ni začudio kad je nju tolika ljepota prirode dosta slabo uznesla. Stojeći oni na vrhu brežuljka, pod obzorjem otvorenim na sjever do modrikastih vrhova Ivančice, na jug i istok do stisnutih uskočkih planina i duge, protegnute Zagrebačke gore, a tamo na zapad šireći se iznad niskih vrhunaca Kostelske gore - sve do Savinjskih Alpa u Štajerskoj i visokih Karavanaka na međi Koruške što se u maglici samo nazirahu - stojeći pod tim obzorjem - Pavao se Petrović mnogo ne začudi što je Marija Bratićka sve svoje oduševljenje nad tim vidikom izrekla dvjema riječima: "Zbilja krasno."
A tamo se daleko na zapadu spuštaše sunce k Alpama, modrikastom maglicom prevučenim - šaljući odande svoje trake na zagorske brežuljke što se pred njihovim očima naslagali po ogromnoj kotlini kano bezbrojno valovlje noseći na sebi poput lađica bijele crkvice vitih tornjića, seljačke kućice i gospodarske dvorce.
"Ona (mišljaše Petrović) nije poćutila ništa od one tihe poezije što ležaše u dubokome miru, što počiva na tihom plavetnom nebu, na onim planinama što se crtaju pri dalekom nebosklonu, u onim sunčanim tracima koji se tako mirno prolijevaju po zagorskim brežuljcima i dolinicama." I Pavao se Petrović nije iznenadio kad ga Marija umah upita, gdje leži Zagreb, Pešta, Beč - pak primijeti kako se Pešta krasno podigla i stade mu pripovijedati o ljepotama budimpeštanskim (njega tamo nije bilo). I ona se sva gubila u tom pripovijedanju, a oko njih je kraljevala poezija prirode. Zrak mekan i topao ljupko se giblje sav odišući po laganim ishlapinama omorike i bora što zakitiše brežuljak onim nejasnim planinama, a pod njima u dolini stale se javljati sjene.
"Ah, mi se ne razumijemo, draga moja" mišljaše u isto doba Pavao Petrović... ali je šutio. Osjećao je da nema prava da joj što kaže, ćutio se on krivim pred svojom zaručnicom.
Mladi je čovjek, bivši jučer u Dobrovcu, napokon opazio da on zapravo Mariju Bratićku više ne ljubi - opazio je kako se njega neobično dojmila Borkovićeva kćerka, kako se milo čuvstvo budilo u njega, gledajući je. No to milo čuvstvo uzbudilo u njega grižnju savjesti.
Eto, on je nju dovukao iz tolike daljine, radi njega je došla ovamo, ona ga ljubi, vjeruje u nj - a on je sada na putu da je prevari. Smije li on kao pošten čovjek da to učini?
- Ali ona te ne razumije, ona nije za te stvorena - šaptaše mu istodobno nešto. No tu se opet javlja drugo: - A je li ona kriva ičemu? Ta nije li on sam počeo, on je raspleo s njome ljubav, on ju je umolio za ruku. A što se sada razočarava njezinim pogreškama je li ona kriva? Ta ona je ista koja je i prije bila i nije se ni u čem promijenila, njezin unutrašnji razvoj odavna je već završen... Kako da sada nju okrivljuje što bijaše slijep? A napokon, da li i jesu to baš pogreške što se njemu naprosto ne sviđa... I nema li ona nakon svega toga pravo da mu dobaci prezirno: "Bez karaktera." Da, bez karaktera ste vi podli čovječe!
To je sve Pavla Petrovića sklonilo te je odlučio da trpi, trpi barem dotle dok ne odu Borković i kćerka mu (pročulo se da je Dobrovac prodan). A tada, tada makar da se raziđu, on se neće barem trebati da prekorava s nestalnosti, nevjere.
Marija Bratićka bijaše spazila na njemu veliku promjenu i govoraše mu: - Ah, ti si sav drukčiji. Kaži mi što ti je, ne taji!... Nijesam li ti dosta lijepa?
- Ti si lijepa - znao bi joj reći Pavao Petrović.
- A, ne ljubim ti se više?... Ne taji?...
- Koje misli ti ne gojiš! - mirio ju, ljubeći joj ruku.
A ona bi ga ogrlila: - Ah, ljubi me, ljubi me. Kako bih ja bez tebe mogla da živim!
Bijahu to dnevi muke za Pavla Petrovića, no on se tješio time što je on ipak "čovjek"... Ta misao podavaše mu puno snage i one se čisto njoj žrtvovaše. Bilo je dapače časova kad se njemu na časak pričinilo da svoju zaručnicu opet ljubi.. Takovi časovi znali su posve razbiti sumnje njezine i njene oči samo sjale od sreće...

XIX.

Tako to potraje gotovo do konca mjeseca svibnja. Marija Bratićka boravljaše sa svojom svekrvom već dugo u Krapinskim toplicama... Dosta rijetko dolazio k njoj Pavao Petrović.
U njemu se neprestance zapodijevala unutrašnja borba... I on je lutao po poljima, šumama, zalazio bez potrebe u vinograd, a bio nekoliko puta i u Pregradi na propovijedima što ih držahu ovdje misionari iz Dalmacije... Ti su pobožni ljudi stvarali tuj mala čudesa. Velika Marijina crkva bijaše od jutra do mraka puna puka. Jedni uzdisali, neki naglas plakali, treći se skrušeno kajali. A vani: zavađeni se mirili, laki tatići i varalice vraćali

krivo stečeno ili oteto... Trgovci dobivali natrag novac koji se zabrojili. No bi dosta izgubljenih ovaca što glasno govorahu: - Glupaci... Neka radije oni nama vrate naše. - I stari Petrović i Petrovićka se ispovijediše. Ona se silno promijenila. Poslije tih ispovijedi stala je s dvostrukom marljivošću dijeliti siromasima.
Bivši zadnji put na tim propovijedima vidio je Pavao Petrović u crkvi i Borkovićevu kćerku. No nije joj se približio. Ona ga nije ni pogledala - a bit će da ga ni opazila nije. Spokojnost i mir ležaše na njezinu licu i sva kao da je bila tom spokojnošću prožeta. Ne ogledavajući se, ne mičući se upiraše mirno svoje oči u misionara na propovjedaonici.
Zagledav se u nju Pavao Petrović, sjeti se da je možda zadnji put ona u toj crkvi... Za nekoliko dana imala već da otputuje s ocem. Sve je već određeno za odlazak, pripovijedaše mu dvorski. Otići će i nema nade da bi se ikad više vratili u taj kraj... Pomislivši na to obuze Pavla Petrovića neizmjerno žalobno čuvstvo.
- Dakle i ti ćeš otići, slatka djevice... - šapnu si gledajući je pred sobom, i nije mogao da u crkvi dulje izdrži...
Još jače potišten nego je unišao, izađe i vrati se bespokojno kući.
Kod kuće nađe listić. Bio je iz Dobrovca. Borković mu pisaše kako mu je žao što se na svom odlasku ne može s njime osobno da oprosti. Stotinu sitnica, stotinu stvarca treba još da se spremi, uredi... "Vi to i sami shvaćate", pisaše mu, "pa mi oprostite što se samo ovim recima od vas dijelim." Najposlije spomenu kako se nada da će ga Petrović zadržati u uspomeni, kako će se i on njega prijateljski sjećati, pa zaželjev mu puno sreće u životu što se eto pred njim otvara, pridoda na koncu i pozdrav od Ljudmile...
- Puno sreće u životu što se eto pred njime otvara... Divno li se otvara! - pomisli Pavao Petrović, a bolni smiješak poprati tu misao. No ne zato, s nečega drugoga obuzme ga prava tuga. "Teško da ćemo se ikad više vidjeti", stajaše u tom pisamcu... Nije moguće, nije moguće... ponavljaše naglas Pavao Petrović - nije moguće...
Pavao si Petrović ne nađe mira. Hodaše iz jedne sobe u drugu, prešao cijelo gospodarstvo, a da nije ništa pravo zamijetio, ništa pregledao. Poslije podne napokon se otpremio u Dobrovac.
- Da joj barem zbogom reknem - ... šapnu si...

* * *

Pred dvorom nađe dvorskoga. Starac se držao prežalosno, vrat uvukao, leđa mu se silno uhrptila. A to bijaše i razumljivo. Čovjek koji je od svoje dvanaeste godine, kad je došao u Dobrovac za vrtlarića, živio ovdje i proživio cijelih pedeset godina, vidio smrt pokojnog savjetnika, upalio blagoslovljenu svjećicu umirućoj ekselenciji - čovjek pred čijim je očima ponarastao i eto skoro već ostario sadašnji vlastelin - taj čovjek nije mogao da bude hladan, gledajući sada zadnje dane te obitelji pod tim starim krovom. Pa starac i ne bijaše kao drugi sluga što znade samo za rad i naplatu. On je tijekom dugog vremena zavolio dobrovačke lugove, polja, livade, - On je poznavao svaku grudicu zemlje i bila mu je mila kao i dobrovačke zidine što su pred njegovim očima propadale, popravljale se, uljepšavale se... Sve to moralo je da na starca djeluje.
Opaziv on Petrovića, odmahnu samo rukom ispred sebe, pođe mu u susret s riječima u kojima je zvučila i žalost i gorčina.
- Tako je, vidite, za mjesec-dva - ni toga dvora ne bude... Židovi će i crijep, i kamen, i opeku prodati, na sto će to strana mužeki razvesti, a zemlje, zemlje... Sve će se to rascjepkati...
Starčeva žalost nije Petrovića zanimala.
- Jesu li doma? - upita starca s nekim nemirom.
- Jesu, jesu. Gospodin unutra pišu, cijeli dan pišu, a gospođica je u parku.
Pavao Petrović zakrene brzo u park.

XX.

Park, zasnovan na dva-tri jutra, širio se odmah do dvora na zapadnoj strani brežuljka, spuštajući se polagano u prodolicu k ribnjaku. Bio je to perivoj zapušten. Po stazama probijala trava, u grupama uresnog grmlja javio se drač, živica nekljaštrena, u krošnjama suvarci. No ipak to ne bijaše slika neugodna, to sve je imalo neki osobito dražesni vid, kao da se raduje što čovjek ne zalazi ovamo sa sjekirom i škarama, te uživa sada u svojoj slobodi što je dosele bila darovana tek mrkim omorikama što se oholo uvis dižu, akacijama, lipama i nekolikim topolama. Nekako na sredini parka bijaše oveća čistina, ledina s grupama cvijeća, ruža, jorgovana i jasmina. Tu bijaše i oveći prostor, nasut šljunkom s ruskom krugljanom na sredini (sad je oko nje bio još samo križ na zemlji), a naokolo bilo nekoliko klupa...
Nedaleko otud bijaše mjestance, s tri strane okruženo grmićima jorgovana i jasmina s improviziranim klupama i stolićem. Odavle otvarao se vidik dolje u uvalicu k ribnjaku, pa na suprotni brežuljak što je obrastao mladom bukovom šumom.
Ljudmili bijaše to najmilije mjestance. Ovdje u blizini velikih topola s kojih se spuštao hladak lahor, prosanjarila ona mnogo put, slušajući tajnoviti šum nedalekih omorika...
I sada se ona našla ovdje, no ne da prosanjari koji časak, ona se već dugo ne podavaše tomu raspoloženju duše, a sada gdje je imala za koji dan da ostavi ovaj dvor i bilo je najmanje zgode da dade krilima mašte, nego je bila sva prilika da si ovih dana - skidajući sama slike, portrete sa starih stijena što su njoj i njezinima tolike godine bile domom - izmuči dušu i srce beskrajnim bolovima. U običnim prilikama, u običnom duševnom stanju, ona bi zaista bila pretrpjela svu težinu duševnih boli, no to sve zateklo je nju u čas kad je taj odlazak mogao značiti za nju samo oslobođenje od drugih muka...
Međutim djevojka nit je osjećala veliku bol s rastanka s ovim krajem, nit joj taj odlazak podavaše osobitu polakšicu oslobođenja. Ona je u to doba bila već upala u ono duševno raspoloženje što se nazivlje rezignacijom. Udes njezine ljubavi ispunio joj dušu nekom prazninom, i nju je sve podišlo osjećanje ništetnosti što međutim njoj nije bilo još posve jasno ni razumljivo. Istom otkad joj otac filozofijom protumačio bezvrijednost života, središe se njene misli... To je, uostalom, djelovalo samo na njezino umno rasuđivanje, no pohađajući revno propovijedi misionara i slušajući njihove riječi o ništetnosti ovoga svijeta i o pravome pozivu čovjeka, javila se u nje želja da se odrekne toga svijeta i pođe u samostan.
O tome nije ocu rekla još ni riječi, no obuzeta tom željom spremala je u kovčege obiteljske dragocjenosti. Pred njezinim je očima, istina, lebdjela neprestano i zbilja što se sada odigravaše u njihovu domu, no to sve ne bijaše tako bolno. Ni Petrovića nije zaboravila, no pomišljajući na nj, željela je samo jedno: "da bude sretan..."
Tako iščekivaše skori odlazak, a takovu ju našao u parku i Petrović...
Sjeđaše u svom zakloništu. Ovamo je došla više od navade nego u želji da se naužije ljepote prirode kao negda. Pred njezinim očima prikazivao se sada svijet drukčije. Prije kao da bijaše sama u središtu, sve oko nje vrvjelo, u neposrednoj blizini bujalo, zaglušivalo ju svojom životnom bukom, žurbom, usklicima, brigama, strastima - zasljepljivalo ju svojim raznim oblicima, sjajem i šarenim bojama. A sada - ona i nije više u središtu te buke, vreve, trzanja - ona je čisto u strani, sve je to ne dira, sve se odmaknulo daleko i oko nje same u neposrednoj blizini neka je

bešćutna praznina. A ono što se uistinu oko nje događa, što jest - tako joj se čini daleko kao da je u kojoj pripovijesti... I njezino zaklonište, i jorgovan, ledina, sagovi s cvijećem, i ruže, i topole, i crnogorica, i drvored kestenja, i onaj ribnjak u prodolici crta se pred njenim očima kao u kojem romanu. Dapače, kad je u drvoredu zamijetila Petrovića gdje je stao da se ogledava - i to joj se činilo kao da biva u knjizi, da čita. To sve kao da ne bijaše pravi život.
Petrović je opazi i pođe k njoj. Sad se djevojka uzruja i, gledajući kako se Petrović primiče sve bliže i bliže - osjećaše - kako se sve ono što donedavna tako udaljeno bijaše - s njime opet vraća u njezinu blizinu...
A bijaše milota od pogode. Prije podne pala sitna kišica i zemlja odiše vlagom - zračna struja čisto je mlaka i mekana kao mlijeko, da sve nježi. Park je sav u mladome zelenilu. Nad njim, po uskom obzorju, plove sitni oblačići, k njima se gore zalijeću pocikujući i prevrćući se sitne lastavice, a sunce se tako blizu, blizu spušta za brežuljak.
Ljudmila osjeća i blizinu granatih topola - i mrkih omorika i grmića i cvijeća i ruža, pa sve to navaljuje k njoj nekim svježim bojama. Ona toga ne razmatra, ali sve je to ovdje oko nje... Iz svega podrhtava život. Njoj je kao da se probudila iz sna i opet se našla na javi.

XXI.

A Petrović stajaše pred njom. Mladić bijaše poništen.
Ljudmila, riješena plašta rezignacije, opet osjeti kako je vraćena na svoje staro mjesto - pred njome eto stoji on kojega ljubi, pred njenim se očima opet pojavi riječ "zaručeni" - no pogledavši u lice mu njegov ju izgled za časak zabavi. "On mora da je bolestan", munu joj glavom misao...
- Izvolite sjesti... - ponudi mu mjesto.
Pavao se Petrović spusti na stolicu.
Nastane šutnja. Ljudmila položi ruke u krilo, a Pavao Petrović sjeđaše oborenih očiju, osloniv se olako o štap.
- Došao sam - poče on, uspraviv se malo - došao sam da vam reknem zbogom.
Pavao Petrović imađaše jadan izgled. Bio je blijed, oči mu nekako pomućene, pogledavši Ljudmilu nastavi: - Da se oprostim s vama i da vam zaželim sreću, sreću pravu, trajnu sreću.
Ljudmila nije mogla da izdrži njegov pomućeni pogled. Ponikne očima.
- Hvala vam, i ja to vama želim.
Bolni smiješak pojavi se na Petrovićevu licu. (Gledajući ga djevojka pitaše se potiho: "Bože, što je njemu?")
- Ah, moja sreća, gospođice - odvrati mladić - napokon ima je tako malo, te sreće, u svijetu. Čitao sam negdje: "Život nije nikakav dar udijeljen na užitak" - i meni se čini da je to istinito.
Djevojka ga pogleda.
- Da, nije lak, gospodine Petroviću. No na nama je da ga podnosimo.
- Čini se, to i jest naš zadatak - teški zadatak.
Ljudmila ga opet pogleda i zamisli se. "Zar on nije sretan?" pitaše se.
- A kada odlazite? - upita je Petrović.
- Prekosutra?
- Prekosutra! A hoćete li se zadržati u Hrvatskoj?
- Mjesec-dva u Zagrebu.
- A onda ostavljate domovinu?
- Tako otac namjerava.
- I vi, vi idete lako?
Ljudmila ne odgovori umah.
- Oprostite, to je tako glupo pitanje. Oprostite, gospođice. Ja već ne znam što govorim... Tako mi je čudno...
Nastane šutnja.
Pavao Petrović uistinu ne bijaše ovaj čas za to da vodi razgovor. Njegovim grudima valjala se prejaka čuvstva, a glavom mu se motale prerazlične misli... Pada mu na um i zaručnica i čovjek bez "karaktera", a pored tih misli javlja se nešto veliko i gorostasno u njegovu srcu. To čuvstvo vapi: "Djevice slatka, zar da zauvijek tebe izgubim"... "Ah, ne, ne, to znači sve, sve izgubiti, cijeli život uništiti." No odnekud opet probija sumnja: "Omorike" - "Da te odbije." - Ali javlja se i "Susret onaj"... dolazi pouzdanje... No opet nešto zlokobno ga drži i ona ne može da se odluči, da joj progovori. Opet "zaručnica", poništavanje samoga sebe, a u moždanima nastaje neka tupež... I on, ne misleći na riječi svoje, gotovo još gluplje nastavi.
- Da, da, kako ne bi! Svaki je rastanak težak, a gdje ne bi ovaj...
Ljudmila šućaše i ne gledajući Pavla Petrovića, čupkaše cvijetiće maćuhica što ležahu pred njome na stoliću. A Pavao Petrović ustane i postavi se naprotiv nje nastavljajući:
- Gdje ostavljate ovdje cijelu prošlost svoju i svoga roda... - Petrović se trgnu. Ah kako su glupe te riječi, i on, i taj svijet. Samo na časak što nije pazio na svoje misli - eto se besvjesno javili u njemu oci. Tako mužeki tješe, i on je eto u nutrini svojoj još uvijek onaj priprosti čovjek...
No bijaše prekasno žaliti.
Djevojka, riješena rezignacije, našla se najednom bez obrane, našla se da punim životom sučestvuje u drami što se eto zaigrala oko nje. Historija svih onih portreta, obiteljskih starina, njihovi grobovi, stare zidine, park, prošli dnevi njezina života - to sve se dignu sada pred njezine oči da se s tim nebom, brežuljčićima, dolinicama, tim sunčanim tracima složi u jednu cjelinu što se izgovara "dom." A na taj dom se prislanja ljubav što se rodila u hladu njegova drveća, u zraku koji odiše mirisom njegova cvijeća. I ta je ljubav za nju, istina, već izgubljena, no nešto slatko od nje ipak je sahranjeno i na tim vijugastim stazama parka, pod krošnjatim mu stabaljem; njezin dašak kao da još titra nad ribnjakom. Te ljubavi ima i među zidinama njihova dvora i u tim sobama je ima i u crkvi pregradskoj i u ovim dolinicama - svuda, svuda osjeća ona njezin dah gdje god je ona s njime proboravila koji čas.
- I vi, vi idete lako? - upita ju on. Ona mu nije mogla da odgovori, ćutila je gdje joj se srce steže... Pa zatim one njegove moleće, sućutne riječi "oprostite, to je tako glupo pitanje", "oprostite gospođice" - nju iznenada dirnuše. Da, da, eto i on vidi kako je ona bijedna sirotica... I dugo pridržavane suze bile su sada na putu da poteku. Ona oborila glavu i nemirno trgaše nježne cvijetke s grančica jorgovana što ju bila malo prije otkinula, puštajući Pavla Petrovića da govori dalje, a suze joj se stale zalijevati u oči.
I prve dvije, ostaviše trag na licu, poskliznuše se na grančicu. Sunčani traci što se protisnuše kroz krošnju nedaleke topole, obasjavahu nježno pognutu glavu djevojčinu, njene nemirno nadižuće se grudi i na stolu ležeću grančicu jorgovana s onim dvjema suzama što su orosile nježne cvijetke koji odišu blagim mirisom.

Pavao se Petrović sagnu uzrujan nad taj stol, njegovo se lice približilo suzama orošenim cvijecima jorgovana, a čisto je blizu njezine nježno pognute glave. On vidi čisto svježi trag suza na njezinim obrazima, tako blizu grudi joj se nadižu, on gotovo osjeća njezino naglo disanje, njezinu toplinu i nešto opojno udiše u toj blizini njezina krasna lica, jorgovanove grančice. Taj je čas Pavao Petrović zaboravio sve što ga dosad poništavaše, ni za što on nije znao, sav bijaše samo opojen tom blizinom, tim zrakom mirišućim.
- Ljudmilo - prošapta uzbuđeno - Ljudmilo!
A djevojka taj čas zajeca, spustivši glavu u ruke.
Mladić se još jače sagnu. Prihvati njezine ruke i pritisnu na njih svoje usne, pa gledajući u njezine suzama zalivene oči i ne ispuštajući više njezinih ruku, obiđe stol i nađe se uza nju.
Nekoliko časaka kasnije počivaše njegova ruka u njezinim i ona bi se svaki čas sjetila da ju gladi svojim mekanim prstićima. Sjeđahu zajedno prisluškujući svojoj sreći, dragim talasima toploga čuvstva što ih ispunjavaše.
On još osjećaše na svom licu vlagu njezinih suza, a na njenim usnama što se nakon tolikog stradanja nenadano nađoše u slatkom cjelovu počivao sanljivi, dražesni smiješak snatrenja.
No najednom se ona trgnu pa, ispustivši njegovu ruku, pogleda nekud zastrašeno.
- A što mi to radimo, je li lijepo? - upita presenećeno.
Petrović ju razumio i on sam se u prvi kraj zbunio, sjetivši se svoje zaručnice. "Nije pošteno", prišapnu mu nešto. No to potraje samo časak, a tad mu se pričini da nije kriv. Poslije Ljudmilina odlaska on bi se svojom zaručnicom razišao i bez toga. On je čisto pošteno mislio, odlučio svladati se i ustrajao je više od mjesec dana a da se Dobrovcu ni približio nije.
I sada ispripovijedi Borkovićevoj kćerci sve svoje misli, sve svoje muke, svoju odluku. A kad je najposlije još rekao da ide odmah sutra u Krapinske toplice da sve iskaže "bivšoj" zaručnici svojoj, djevojka se napokon umiri.
A već je počela da prši i večernja vlaga, sunce zapalo i sjene stale da puzaju parkom spuštajući se iz gustih krošanja drveća.
A tada njih dvoje, držeći se sveudilj za ruke i šapćući si riječi jezikom zaljubljenih, pođu u dvor da reknu ocu što se dogodilo. No sretoše ga na vratima vrtnim i, ne ispustivši si ruku, stadoše preda nj.
- Ah! - istisnu iznenađeno Borković. - Što, vi djeco!
- U zvuku njegova glasa ne zastruji ni jedan drhtaj neodobravanja. Na nj navalila samo sreća što ju čitaše s lica svoje jedinice. A ona, ispustivši ruku Petrovića, skoči k ocu i ogrli ga...
- Ali, kako to? Što vi, gospodine Petroviću, ne razumijem! Vaša zaručnica?...
Ljudmila pogleda Pavla Petrovića... - Sve ću ispripovijedati - reče Petrović, i oni se uputiše u dvor.

XXII.

A zatim nastade večer. I bila to osobita večer u dvoru što ga zauvijeke ostavljahu njegovi gospodari. Bilo to neko malo oprosno slavlje što se preko njega neprestano prelijevala tuga, šuljajući se iz tamnih, velikih soba gdje ležahu škrinje, kovčezi nijemo iščekujući da ih bace u kola. Samo još u tri sobe bilo nešto posoblja. U velikoj jedaćoj sobi bio stol s nekoliko gotičkih stolaca, kredenaca, a po stijenama nešto bakroreznih slika.
Tu provedoše ovu večer u svjetlu velike svjetiljke što se spuštaše s visoka stropa nad stol. Nije tu bilo, kako je i razumljivo, ništa zabavno, nije se čulo smijeha, poklika. Nekom mirnom svečanošću bijaše ispunjena ta večer i cijeli je dvor počivao, jer u njemu i ne bijaše drugih ljudi nego još stari dvorski i jedna sluškinja; stara službenica Klara bila već u Zagrebu da preuzima otpremane stvari, a ostala služinčad već se razišla.
Ljudmila bijaše šutljiva i nekud se zamišljaše. No kad bi joj se pogled susreo s Petrovićem, ona bi mu se uvijek blaženo osmjehnula.
Ni Petrović nije mnogo govorio. On se podavao čuvstvu, uživajući s njezine blizine. U nje bijaše nešto osobito. Što ju dulje Pavao Petrović promatrao, što je dulje uz nju bio sve većma on to osjećaše, ne znajući pravo što je to. Pričinjaše mu se da je ljepše i od same ljubavi... Neka ljepota probija iz same unutrašnjosti njezine, a njoj nije moguće da se otmeš. I ta ljepota prši od nje cijele. Njegovo oko ne može na njoj da nađe nijedno mjestance što ne bi bilo obajano tom ljepotom. Taj čar izvija se iz nabora haljine što obavija milovidno joj tijelo, složio se okolo ogrlice na njezinu bijelu vratu. A istom, kad gleda u to lice, Pavao se Petrović u duši samo šapće: - Ah, mila djevice...
A koliko se milinje prolije od nje pri svakoj njezinoj kretnji. Popravila si bila ukosnicu i u tome neznatnom činu otkrio zaljubljeni čovjek toliku ljepotu kretnje da je uskliknuo glasno: - Ah.
- Što je? - upita ga Ljudmila istiha (te večeri govoraše vrlo tiho.)
- Ništa, ništa. Ja sam sretan - odvrati joj Petrović, pogledav je milo, a ona mu se blaženo osmjehne.
A Borković?...
Njega je naskoro ostavio prvi dojam što ga obuzeo sa sreće kćerine. Pojavio se hladni razbor... Vidio je Petrovićev seljački dom, njegove roditelje... Kako bi njegova kćerka pristala u tu kuću! To su dva različita svijeta među kojima mora da dođe do razočaranja... To je čisto jasno... To ga već sada zabrinulo, no nije htio da već prve časove sreće svojoj jedinici ispuni brigom i boli... Samo upita Petrovića ne misli li se primiti gdjekoje kakove službe... A Petrović reče da toga ne bi rado... Spomenu neugodnosti privatnih činovnika, a da primi državnu službu, on to ne može, naprosto neće da se sam okuje službenim lancima sistema. No on je donekle shvatio Borkovićev upit, jer reče kako misli da odijeljeno od roditelja saviju gnjezdašce.
Uostalom to sve bijaše mimogred spomenuto i nije se o tome više govorilo te večeri... Njihova pažnja drugud se navraćaše... Sve ih podsjećaše na skori odlazak, a u tome bijaše nešto tragično; ne, doduše, u njihovu rastanku - oni će se u Zagrebu sastajati - nego u rastanku s tim nepomičnim, starim zidinama.
Neobična bijaše to večer. Kao uoči kakova velika događaja gdje prestaju sve staleške razlike, ono malo stanovnika što ih još bijaše u Dobrovcu čudno se zbliži... Stari je dvorski sa svojim gospodinom za istim stolom. I Borković starcu sam utakao vino u čašu i kucao se s njime...
Posljednji Borković nije ovaj put mislio na ugled svoje porodice, nije mu ni na um padalo da bi to bilo nedostojno njega, potomka stare plemićke kuće. Zaboravio svu razliku što ga dijelila od tog priprostoga starca, a osjećaše samo kako taj čovjek pripada uspomenama njegova roda, njegova vlastitoga života. Borković se i bio pobrinuo za starca. Od prodaje izlučio majur s nekoliko jutara polja, livade i šume... - Ja ne znam, reče kako da vam bolje osiguram starost. To je vaše, živjet ćete nekako. - S poštovanjem gledaše sada Borković na svaku stvarcu dobrovačku... Sve što god nije mogao da uzme sa sobom, darovao je dvorskome. Starac je među inim imao da uzme k sebi i nekoliko starih mačaka, psa Hektora i starog konja, Dorata, što je već pet godina lunjao besposleno po dvorištu. Zadnjih je dana Borković češće molio dvorskoga da se brine za te životinje...
Koliko je god Borković donedavna lako pomišljao na rastanak, bivaše mu u zadnje vrijeme sve bolnije, nešto se iznenada zakvačilo za njegovu unutrašnjost pa ga pripinje i za taj stari dvor, za ove ljude, za ovaj kraj, pa i za same bezvrijedne stvarce.
Doduše, sama sebe je gledao da uvjeri kako je ta ljudska ćutljivost glupa i smiješna, da već ide u ropotarnicu starovječnih osjećaja, a ne u vijek praktičnosti, elektriciteta i pare što kontinente spaja i pretvara u jedan veliki dom. No to se nije dalo. Nije mogao ni da čisto prekrije čuvstvo. I

ove večeri, sjedeći zadnji put okupljeni oko stola, javi se ono.
Najednom bijahu svi ušutjeli, a šutnja potraje.
Samo se čulo kako u velikoj svjetiljci nad stolom istiha plamen poprskuje. A vani u hodniku, u praznome ogromnom dvoru, ni da se što maknulo...
- A Dorat... - oglasi se najednom Borković i glas mu u velikoj sobi tako čudno poodjeknu.... - Dorata nećete zaboraviti.
- Neću, milostivi gospodine, neću. Neka nemaju brige... - uzbuđeno se javi dvorski.
- Dobro je to bilo konjče. Vi znate.
- Kako ne, kako ne, milostivi gospodin. Dok bude mogao jesti, neka živi...
- Da, zbilja - obrati se opet Borković k starcu - ne puštajte ga iz dvorišta da gdje ne zaluta, već ne vidi siromah. Znate kako je lani pol dana prostajao nad ribnjakom, osjećajući pogibelj a ne znajući kuda.
Spomenuli su psa Hektora i mačke. - No s mačkama bit će teže - sjeti se starac.
- Zašto? - upitaše Borković i Ljudmila.
Starac im kaza kako mačke ne ostavljaju domaćega ognjišta, vraćaju se.
- Zbilja, na to zaboravismo... Što će one sirotice same ovdje?
- O, doći će napokon i one same k meni. Židovi će i tako grad razrušiti... Da, srušit će ga - poviče - a pri tom tako čudno mahnu rukom i takov mu izražaj preleti licem, da se Petrović pobojao neće li starac istisnuti psovku. No on, mada ga vino bilo ojunačilo, ipak toga ne učini. Mjesto toga upita on Borkovića toplim glasom sjeća li se kad mu je ono prvi put upregao osliće da ga voze, pa kako se za to pokojna ekselencija (bog joj dušu pomiluj) ljutila.
Starac koji se sve dosad sustezao ne ufajući se pravo ni primaknuti, najednom se riješi te svoje nesigurnosti pa stane da Borkoviću spominje sitnice iz njegova djetinjstva i mladosti... A nije samo to: svega što je starac u Dobrovcu doživio, svega se dotaknuo. Starca nijesu prekidali. Njegovo jednostavno pripovijedanje odavaše toplo čuvstvo za taj dvor i nikome to pripovijedanje ne bijaše dosadno ili dapače neprijatno. Osjećali su da taj stari čovjek zapravo i nije sluga.
I zgode iz Ljudmilina života je spomenuo. Ispripovjedi kako je ono pod starom lipom ("nju su već posjekli") prvi put zakoračala i nasmiješiv se milo ("oni se i sada znaju tako nekako nasmiješiti") iz ruke pjestinje docapkala k njemu ("ja sam čučao i čekao ispruženih ruku"). - Pa onda onu večer kad ih oni (obrati se Borkoviću) nijesu htjeli da uzmu sa sobom - i nitko ih nije mogao da ušutka, niti Francuskinja, nit sama ekselencija - onda sam ih ja umirio.
I dalje je starac pripovijedao, a te njegove riječi bijahu očitovanje tolike ljubavi, posebne ljubavi i privrženosti... Borković i kćerka mu slušahu ga uzbuđeni, a Pavao se Petrović zanosio. Njega je presvajalo ono poznato čuvstvo što ga osjećamo kad se pred nama razotkrivaju slike iz života nama drage osobe.
Mladić je, uostalom, u ovo nekoliko sati poćutio toliko milih čuvstava da je sada bio sav kao opojen.

XXIII.

Sutra idem u Krapinske toplice - rekao je Pavao Petrović Ljudmili i kad se sutradan probudio, odmah mu to pade na um. Da, treba otići, bez dvojbe trebam i reći joj se mora. No mada se to Petroviću u prvi mah i činilo dosta jednostavno, ipak tako ne bijaše. Kada je trebalo da ode, bude mu najednom teško. Sve ga nešto suzdržavaše. S kojim licem će on da pred nju stupi i reče: - Ja ne mogu, ne osjećam za vas... -, ili da reče: - Gospođo, vaša narav, vaše shvaćanje, vaše želje... - Ah, niti to ne. Kako da kaže! Je li dostojno da se iza toga skriva kad mu je jasno, posve jasnom da je ipak svemu glavni razlog što ljubi drugu... I nebrojeno je puta toga jutra požalio što nije već prije raskinuo zaruke. Kako dostojan bi to bio izlaz za nj, a ovako dobiva posve drugo lice. I Pavao Petrović nije smogao odlučnosti da ode k njoj.
Cijelo je prijepodne razmišljao i mučio sam sebe što da učini.
Nekoliko se puta primio misli da glede toga ne učini nikojega koraka, to će se samo raspasti. Sama će uvidjeti da je ne ljubi, pa će se razići na miru. No to bi istom bilo bez karaktera, nedostojno i gotovo bi izgledalo da vara i Ljudmilu i zaručnicu. Treba svakako raskinuti. Odlučio da joj piše. Napisao dva pisma i oba razderao. Nijednim nije bio zadovoljan. Najposlije, ipak će poći.
- Kud se ti to spremaš tako dugo? - upita ga otac u hodniku, spuštajući u kut nekakovu košaru.
- Mislim u Toplice poći.
- K njoj, nego da, hodi. Pozdravi je, pa neka šta dođe k nama. - Starac se razveselio, sjetivši se na nju. Sam pođe, dozove kočijaša da upregne. I sam pomagaše pri uprezanju. Gledajući ga sin gdje se brižljivo mota oko kola i konja, bez kaputa, samo u košulji i prsluku, pomisli: "Ah, da on znade!" No treba i njemu reći.
"U ime Božije valja početi. Neka se odmah ovdje ruši." I mladi čovjek reče po što ide u Toplice.
Starome Petroviću, kojemu je već od mladosti lice bilo opareno suncem i vjetrom, teško je bilo problijediti, no on ipak problijedi i sav se uprepasti. A bilo je to i razumljivo. Čovjeku što cijeli svoj život nije tako rekavši ni osjećao nego jednu brigu: "steći" i jednu sreću: "imati", moralo je biti strašno da vidi gdje se odbacuje tako lijep imetak što se nuđa bez kapljice znoja (stari Petrović često bi šapnuo... "Hvala ti, Bože, ti nas ipak voliš")... Tu su za nj prestale i misli. Ispred njega izginula i osoba Marije Bratićke (koju je starac inače volio i štovao), i sin, i sve... On gledaše samo izgubljenih sto hiljada. staračke crte njegova lica očito nekud propadoše, samo oči kao da su iskočile.
- Ti, ti to! Zaboga, jesi l' poludio! Promisli! Sveta djevice...!
- Ja sam promislio i ne mogu drukčije.
- Dozovi se k pameti. Bog s tobom. Svi sveci i Majka Božja!
- Ne mogu! Tako je valjda suđeno. Zbogom. Tjeraj...
Konji potrčaše mimo staroga Petrovića koji htjede da ih zadrži.
- Matić! Zapovijedam! Natrag! Ja sam gospodar! Na...a...trag! Drž'te, ljudi! Ne dajte!...
Starac bio dotrčao na cestu i tu lamaše rukama, dajući znakove kovaču da skoči pred kola... No sve bijaše prekasno. Kola se već daleko dolje kotrljahu cestom prema Krapinskim toplicama, obavijajući se stupom prašine.
Stari Petrović bijaše u svom očaju smiješan. Još neko vrijeme lomatao rukama, vikao, a tad se spusti na panj pred kovačnicu. Njegova vika i zapomaganje podiže čitavu strku. Tu dobježali ljudi - kako gdje tko bijaše, onako i osvane ovdje: kravar iz štale s vilama, kovačica s čedancem na rukama, kovač s kliještima, i djetić s kladivcem, cestar sa svojom cestarskom grebljicom, a iz dućančića nekoliko seljaka, puneći svoje lule - svi ga okružiše, gledajući s gotovim nerazumijevanjem u nj. I sami domaći psi vrzli se oko njega s nekim zanimanjem. Samo kokoši sa svojim pijetlom valjahu se nedaleko u prašini bezbrižno i nadalje, a oroz bi se svaki čas podigao, zalomiv krilima pa pogledav u nebo, zakukurijekao veselo da je sve odzvanjalo... - Šta je? Šta je?... Što se dogodilo? - ispitivahu neki, a Petrović samo dogovaraše: - Ah, takove ljude imam... Sve će to propasti.

- No, no, stari grijeh. Šta je opet? - pojavi se Petrovićka, držeći u ruci ključ od dućančića. Od nje se širio zadah njihove trgovine, u kojoj bijaše petroleja, duhana, sumporača, masla, i njezine ruke bijahu još zamaštene, i na pregači bilo je mrlja. Njezino lice, vireći iz žućkastoga rupca, ne pokazivaše baš prevelikoga poštovanja prema mužu. Otkad je ona stala da marljivije dijeli, bilo među njima često prepiranja. Petrović je napokon zaključao žito i nosio ključ uza se, no ona je ipak dolazila do žita. I s trgovinom bilo nevolje: roba istekla, a novca manjkalo. Razdor postajaše sve ozbiljniji, a da krivnje u njima samima i ne bijaše prevelike. Petrovićka bijaše već odnegda darežljive ruke. Dvije-tri siromašnije kuće u susjedstvu vazda potpomagaše, a je li tko u okolici obolio, u nje se našlo lijeka u šljivovici i drožđenici. Slavili ju već onda kao dobročinku, a njoj je to ugađalo. A kako je svijet međutim bivao sve siromašniji, njezina se slava sve dalje širila. Ljudi, sakrivajući se od Petrovića, sve više dolazili. Petrovićka, istina, najprije se ljutila i vikala: - Hodite k vragu... otkud ću već toliko uzeti? - No naskoro bi postala mekanija. Ljudi je poznavali, u lice je slavili "Naša spasiteljka" - "Naša pomoć" - "Da komu će ako neće k njoj". A tada bi ona turnula štogod komu u džep, komu u rogožar, komu pod pregaču - da "stari" ne vidi...
Ali otkad bijahu u Pregradi misionari, nije više ni krila... Njihove prodike o djelima milosrđa, primjeri iz Sv. pisma zadahnuše je nečim novim. Istina, ona je to sve već mnogo puta čula u istoj crkvi, no ljudi su ljudi - njima se hoće nešto novo, nešto neobično da ih gane. Njoj se sada jače no igda pripeše na dušu riječi Isusove bogatome mladiću: "Idi, prodaj sve što imaš, razdijeli siromasima pa dođi i hodi za mnom."
Otada, dođe li tko da što zaprosi, ne šalje ga više k vragu, i s mužem je gotova odmah da se popravda poradi toga.
A njezin muž gleda međutim drugim očima ovaj svijet. On se dobro sjeća kako za nj nije nitko pitao dok bijaše siromahom, a sada ga uvažuje sve počevši od općine pa gore - do županije... A to opet njemu godi. Zato on još više strepi za svoj imetak i jače se boji siromaštva, pa neumorno uhađa svoju ženu, sakriva se, a kad uvreba koju babu s rogožarom, izađe da ju protjera vičući za njome: - Proklete babe, sve ćete mi raznijeti. - A ženi dovikivaše: - Ako ćeš svakome da dijeliš koji je siromah, ostat ćemo i sami siromasi, a njih ipak ne otesmo bijedi.
Sto hiljada što ih je imala Marija Bratićka da donese u njihovu kuću, ublaživaše još donekle starca te nije još češće razganjao babe. A s toga istoga razloga dijelila je i Petrovićka još više i stjecaše svoje "slavitelje" već i među dangubama, duhanom i rakijom.
I sada, došavši pred kovačnicu, znala je da stoji među svojim ljudima.
- Misliš i govoriš kao da je sve tvoje. A gdje su moje muke? Jesi li šta imao kad dođoh k tebi? - I ona poče brzo nabrajati što je sve kod njega pretrpjela, pogledajući pri tom po svojim pristašama, a ti joj odobravahu ili pogledima ili klimatanjem glave.
Muža si je tim nabrajanjem uvijek naljutila, pa i sada ga spopade jeza.
- Za koga si se vraga mučila kad ćeš sada sve da rastepeš! Jeza će me naskoro ubiti, a ti ćeš sa sinom skupa još prositi kruha.
- Sin, sin... A šta se ti još za nj brineš? Šta ti smeta? - Ona očito nije znala o čem se radi... Sada joj muž kaza. No to nije na nju djelovalo kako on mišljaše.
- Ljudi Božji, toliku larmu podići... Vidi se, novci ga zaslijepili. Ili zar misliš da je sreća u novcu? Koju sreću imam s tobom? Grijeh nijedan... I opet poče nabrajanje njezinih muka, briga, posla.
Njezin muž nije volio svađe: svoje odrezao pa se volio ukloniti. Osim toga danas je vidio da je opkoljen samim slaviteljima svoje žene i ojađen pokupi se ispred kovačnice.
Kovač, mudra lija, namigne Petrovićki, stepe svojom pregačom pa se vrati u kovačnicu, a i ostali, pogledavši zaljubljeno mamicu, raziđoše se. Opet stade duhati u kovačnici mijeh. Kroz vrata vrcnuše varnice i s teške kovine odjeknu udarci kladivaca. Golubovi se s krova razletješe i stadoše naganjati zrakom. Kokot odveo kokoške u grabu da tamo malo pročeprkaju, a psi uzeše naganjati svinju što se ovamo odnekud iz susjedstva doklatila. Stari ih Petrović stojeći pred kućom draškao, povikujući na sav glas: - No, no! Drž', drž'!
U časovima jeze on bi uvijek gledao naći štogod da ga rastrese, jer je imao straha da mu žuč ne pukne. Isto tako, bojeći se za zdravlje, ne bi nikada na jezu ni jeo ni pio.
No danas se pružila izvanredna zgoda da se iznevjeri svome načelu. Dovezao se iznenada mladi šljivar Črešnjić i njega je starac gostoljubivo primio i ponudio čašicom vina. On je gospodu uopće ljubezno dočekivao, što mu žena zamjeraše spočitujući mu: - A mužu ne bi dao - pa bi glasno mrmljala po kuhinji. No Črešnjić bijaše danas iznimka. Došao je da obađe sina njihova s kojim se nije već deset godina vidio. Zato je i ona dolazila k njima u sobu pa opet izlazila. Stari se Petrović pritajivao i pred gostom pokazivao joj prijatno lice kao da su najbolji. On se naučio od gospode da sakriva svoje osjećaje. No ona toga nije razumjela. Očito je svojim držanjem otkrila njihovu neslogu, a ne htjede s njime ni da se kucne.
Gosta se malo neprijatno doimaše te već nekoliko puta upita hoće li se Pajo skoro vratiti. Bili su prijatelji iz školskih klupa tamo do četvrte gimnazije. Tad je Črešnjićev otac, šljivar u nekom zakutku bliže donjem Zagorju, poznati nadaleko ravnatelj stola i na glasu pijanica (ljeti, da bi imao mira od muha i žene, zavukao bi se u konoplju da se prospava), umro u konoplji, a sin mu ostavio gimnaziju i otišao u Križevce da se tamo pripravi za gospodara. Njegovo međutim gospodarstvo propadalo: staje prazne, ljetina obično već na polju prodana; tek je hranio par domobranskih konja što ih uprezaše pod svoj slavni već nebrojeno puta popravljeni kučir-wagen i, da zaboravi svoje jade, obilazio na njemu svoje znance, pozajmljivao u njih novaca, zabavljao se, proturivao cijele noći, pijančevao, no držao se kavalirski. Za Pavla Petrovića doznao tek nedavno da se vratio iz Slavonije, da se bogato ženi i, sjetiv se njihova negdašnjega drugovanja, dovezao se danas ovamo.
Vrativši se Petrović iz Krapinskih toplica, prijatelji se lijepo izljubiše, a zatim prođe dosta vremena u izmjeničnom ispitkivanju, pripovijedanju. Starac bijaše nestrpljiv, htjede znati je l' sin zbilja tu glupost učinio, pa zašto? Jedva uhvati zgodan čas te ga potiho upita: - Što ti je rekla?
- Ništa! - odvrati sin nezadovoljno.
- Kako ništa?
- Tako. Nema je u Toplicama.
- No, hvala bogu! - pomisli starac i opet se udobrovolji.
Pavao Petrović uistinu nije našao u kupalištu Mariju Bratićku. Pol sata prije odvezla se s nekakvim društvancem u Krapinu. On nađe mamicu samu. Sjedila na kanapeu u svojoj sobici i molila krunicu.
- Ah, sinek moj, došao si, lijepo, hvaljen bog - prihvati starica na Petrovićev pozdrav, ne mičući se sa svoga kanapea. - Vidiš, ja ovako (podiže malo krunicu). Šta ću, plesti ne znam, čitati ne naučih. Mladi dani samo tako prošli. A što se onda i učilo... Ah, lijepo što si došao, drago moje. Ti tako rijetko dolaziš. Daj, sjedni.
Pavao Petrović prihvati stolicu i, staviv ju naprotiv nje, sjedne.
- Da, rijetko sam dolazio, istinu kazaste. A Marije nje, nema? - pitaše Petrović nekako tuđim glasom.
Starica ispusti iz ruke čislo.
- Dragi Bože, šta je tebi? Šta se dogodilo?
- Kako da vam kažem, mamice - poče nekako u neprilici. - No ja moram i vama da rečem. Ja sam naumio, to jest ja sam odlučio da Mariju Bratićku riješim riječi što ju veže na me.
- Daj, daj sinek, ja toga ne razumijem pravo. To je preučeno za me. Ti valjda hoćeš da ju ostaviš, što li?

- Ja ne mogu da se njom oženim, mamice.
- A zašto ne bi mogao, zašto! Reci ti meni. Zašto ne bi? - pitaše starica uzbuđeno. - Ona ti nije zla. Ima svojih mušica, istina. I cifra se rado, i zabavljala bi se, ali ti je dobra... No, a što se tebi ne sviđa od nje?
- Teško mi je, mamice, govoriti, no zašto da nju i okrivljujem; i ja sam kriv... Tako je valjda suđeno. Ne mogu drukčije.
- Ah, Bože dragi! Ja te ne razumijem... No, reci, ne šališ li se ti...
- Ne, mamice, vidite... nije mi do šale...
Starica koja se sva bila uprepastila sada se najednom izgubi. Teško se podiže sa kanapea i teško se ushoda po sobi, namještajući svoj crni rubac na glavi... Tako, tako... Pa ti to! Tko bi se tome nadao od tebe... Lijep si ti čovjek. I stane mu da donosi pred oči njegovu mladost, podsjetila ga na njihovu dobrotu, na Marijinu ljubav i napokon na sto tisuća...
Pavao ju Petrović slušaše neko vrijeme, zatim izađe pa se zamalo opet vrati s pismom u ruci...
- Ovo, molim vas, predajte Mariji.
- Njoj? A što si joj pisao? Ti dakle ipak misliš da to učiniš!...
- Ne mogu drukčije.
- Oh, ti ćeš nju razjediti, ubiti ju. Ne znaš, voli te... Daj rastrgaj to pismo...
- Što koristi, mamice...
Pavao se Petrović preporuči starici, a ona izađe za njim u hodnik pa ga zovnu: - Pavle, sinek, vrati se...
On se okrenu već s kraja koridora i samo joj domahnu rukom zbogom.
Kad je iza toga sjeo u kola, odlanulo mu. Znao je da time nije još svršeno, no to bijaše početak što je ujedno i završetak. Još će moguće slijediti kakav prizor, upitat će ga možda za razjašnjenje, no to sve mu ne zadavaše toliko brige... Bilo mu je kao da je prerezao sponu što mu teško sapinjaše grudi, pa sada ćuti kako laglje diše. On je i uz dosadašnje sapinjanje milo osjećao sreću s ljubavi Ljudmiline, no sada se k tomu pridružila nesprečavana radost... I tek sada kad se donekle riješio duševnog pritiska - u pravoj se slici pojavi pred njim ono što se događaše sada u Dobrovcu... On se zamisli u njihove prilike, misli, čuvstva - gdje ostavljaju taj stari svoj dom. S te drame što se bezbučno odigravaše sada u Dobrovcu, obuze ga žalobno čuvstvo. I čovjek se pri tom upustio u čisto dječačka maštanja - što li bi on sve učinio, da ima mnogo novaca. Maštajući tako, dosjeti se nečemu. On bi ipak mogao kupiti od dioničara Dobrovac barem s kojih četrdeset jutara... Otac mu obećao posjed tamo u drugoj uvali, on će ga parcelirati i tako do novca doći. Tom se osnovom mladi čovjek oduševio... I tako će ona ostati u Dobrovcu.
Pavao je Petrović naumio odmah sutradan krenuti u Zagreb i tamo s glavnim akcionarom urediti još prije nego što ona ostavi dobrovačke zidine. I tako će se sve lijepo svršiti.. Istina, smućivao ga malo žestoki otpor očev, no bijaše uvjeren da otac sam ne može njegove sreće da uništi, a ne bi napokon to ni htio. - Mislio je najprije da se s njim o tom porazgovori, a zatim da ode u Dobrovac - no tu mu se našao najednom na putu drug iz dječačkih vremena. Pred njim nije htio da povede o tom riječ, a bijaše mu teško što ni u Dobrovac ne može. No nadaše se da će barem poslije večere otići i na brzu ruku napisa Ljudmili listić javljajući joj što je - i obrekavši "da će još večeras svakako doći."
No njegov prijatelj pustio, štono riječ, korijenje. Večera već davno minula, a on i ne misli da se miče... Istom sada otpočeo da izjadava dugo čislo svojih jada. Tešku je imao Petrović zadaću da to sluša. No kad je napokon prijatelj stao da pjeva, minu ga ustrpljivost, ostavi ga s ocem i, ne rekavši ni riječi, ode u Dobrovac.

XXIV.

Oslobodivši se zagušljive, dimom ispunjene sobe, dosadna brbljanja, očevih ispitujućih pogleda i našavši se odjednom pod zvjezdanim svodom - bijaše mladić isprvice obuzet samo jednom mišlju, jednom brigom. "Šta li će ona o njemu misliti?" Eto, jedva jedan dan što ih ljubav združila, a on je već tako ostavlja. U sebi proklinjaše kob što je nanijela upravo danas toga Črešnjića... Mladi se čovjek tim više žalostio što u Dobrovcu nije više vidio svjetla. I tako je on već prvi dan slagao, "njoj" slagao. Čovjek gotovo da zdvajaše. I hvatao ga i jed s vlastite neodlučnosti što ih nije prije ostavio s tih ludih obzira pristojnosti, uglađenosti - čega li... A ona ga iščekivaše...
A čemu sada i ide onamo? Ne samo da je to jadno nego i glupo što će se šuljati okolo zidina. No ipak on stupaše ne suzdržavajući koraka... Nešto ga slatko vuklo da bude u njezinoj blizini, pa makar da prostoji noć i pod njenim prozorima. Padne mu na um da ih okiti cvijećem. Sutradan kad ih otvori, sjetit će se da on tu ipak bijaše. To ga umiri...
A došavši pred dvorac, čisto se razveseli. Zaboravio, oni se preselili u prizemlje i tu iza grupa mladih omorika udari mu svjetlo u oči - upravo iz Ljudmiline sobe. Njemu srce brže zakuca i on pristupi k prozoru. Tu postoji neko vrijeme neodlučan bi li joj se javio. Činilo mu se nelijepo... buniti djevojku, bolje da joj okiti samo prozore. No prostojav neko vrijeme pod prozorom, utišavajući pače i dah osjeti gdje je navalio na nj val silna čuvstva, a tu bijaše nemoćno filistarsko promišljanje. Obuzet silnom željom da je vidi - pokuca tiho na prozor...

* * *

U to doba bijaše se djevojka razodjenula da legne. Uz krevet na ormariću plamsaše svijeća, prosipajući svoje svjetlo po raskrivenom krevetu, mekanim jastucima, po alabastrovoj bjelini lijepa joj vrata, razotkrita duboko i preko dolje do njedara po kojim padaše teška crna pletenica ističući se u onoj bjelini svojom crnom, sjajnom bojom.
U licu joj se crtaše san djevice. Ona već dugo sjeđaše do kreveta ne dospjevši da izuje cipelice. Sjeđaše nepomično spram svijeće prignuta kao da će da izuje cipelu. Negdje predražesne slike u njezinoj se duši pojaviše kad na onako zaostade - zagledavši se snatrivim pogledom u svijet maštanja. I ništa je nije u njezinu snatrenju bunilo, tek nemirni plamen svijeće što je sad ginuo sad rastao, neprestano podrhtavajući, učinio bi te bi njezine teške trepavice drhtnule - no izraz blaženstva nije se brisao s lica... A bijaše i jasno što se djevojka tako podala sreći svojoj. Ta ona joj se javila kad se je svake nade u nje već odrekla bila - kad joj se nemogućom činila, stigla ju nenadano, gotovo kao kakvu bijednu sirotu u priči gdje dolazi kralj i vodi ju u dvorove svoje. Došao je njezin kralj i poveo ju u dvorove ljubavi. Jučer je prekoračila prag tih čarobnih dvorova s nešto čuđenja snebivanja, jer je još časak prije bila sva bijedna. A danas kad je probudivši se otvorila oči i opet se našla u tom kraljevstvu ljubavi, bijaše sva začarana. Njezina prošlost treptjela pred njom samo još kao san, jer uz sreću ne može da i bijeda postoji. Zaboravljala je tjeskobnu težinu prošlosti. Svaki njezin kret, svaka njezina misao, zvuk i boja njezina glasa - sve je bilo orošeno osmijehom ljubavi...
Obukla najmiliju haljinu od plavetnoga mousselina, zakitila kosu ružom (toga ona već davno učinila nije), dolazila pred ogledalo, obišla sve kutove parka, bila na ribnjaku, uspinjala se na brežuljke, sva razgrijana, smiješila se, obrazi joj se osuli ružičnom bojom, pod sjenom teških trepavica odsijevao opojan čar, a usne joj, one lijepe usne, tako dugo mučaljive... toliko puta ovoga dana prošapnuše: "Ah, Pavle, Pavle moj"...
- Ti, čarobnice moja, kakova si danas! - reče joj otac, nasmiješiv joj se kad bi došla k njemu sva topla, sva zagrijana. On bijaše toga dana vrlo ozbiljan. Neprestano raskapaše po obiteljskim spisima i zadubljivaše se u njih. No u nje ne bijaše danas mjesta ni za što drugo nego za njezinu ljubav, pa bi oca brzo ostavljala da se onda nađe među ružama i parku ili u sjenama bližnje šume, ili u dolinici na aleji.

Prije podne bio došao Petrović u Dobrovac. Opaziv ga gdje ide, pođe mu kao negda u susret. Proboraviše samo nekoliko časaka zajedno. On dođe samo da je vidi, a međutim joj reče da ide u Toplice - po što, i to je znala, no njezina sreće poslije onolike bijede bila je tolika da nije na što drugo mogla pravo ni da misli. Tek iza male stanke upita ga: - A da li te ljubi?
- Čini se da me voli...
Djevojka se zamisli, no brzo ga opet pogleda i nasmiješi mu se sretna. Ona i bijaše sva sretna, toliko sretna da nije imala kada da se bavi mislila, tuđim njezinoj sreći. Bijaše tako bogata u svojoj djevičanskoj ljubavi da joj je bilo premalo samoće, premalo dana da se u tom bogatstvu snađe. I nije se žalostila, a kamoli ljutila što Petrovića ne bijaše - kako je pisao. - Nju koja do juče nije ništa imala od te velike sreće, toliko usrećivaše samo spoznaja da je ljubljena - te ona nije dospjela do sebične želje da ga ima uza se. Začudno to bijaše, no uistinu nije čeznula za tim; u toj njezinoj ljubavi kao da još ne bijaše daška sjetilnosti. Ona je na neokaljanim krilima djevičanstva podizala u nedohitne visine poezije. Sva začarana, snatreći - ne osjećajući gotovo ništa zemaljsko, prhala je u tom svijetu ideala dok su njezine velike, crne trepavice podrhtavale pred nemirnim plamenom svijeće.
Dugo je ovako prosjedjela dok ju napokon plamečak, gotovo ugasiv se da opet zaplamsa - ne smete u njezinu snatrenju.
Ona se trgne, i pri tom preleti njezinim licem blažen osmijeh. Tešku pletenicu što se spuštaše preko desnog ramena, padajući preko njedara u krilo - prihvati sada i uspravivši se u svojoj djevičanskoj ljepoti, zabaci je natrag. No ta sjajna pletenica bila se već prije svojim vlasima zaplela o puce što na desnoj ramenici skapčaše tanku košulju. I djevojka pođe sada da riješi pletenicu, no pri tom izmakne i puce iz zapučka - i košuljica iznenada pade s ramena - i djevičanska se njedra otvoriše. Djevojka se trgne i sva uzdrhta pa brzo prinese ruke sakrivajući nagost, ali dotaknuvši se njima svoje puti, smuti se. Nešto novo, dražesno, uzrujavajuće, kao da je taj hip kapnulo u otkrita njedra.
I djevojka, koja je dosele brodila po nedohitnim visinama ideala, sva još začarana poezijom s onih krajeva - prekrivajući sada svojim rukama njedra od vlastita pogleda - osjeti pod tim rukama kako se unutrašnjosti njezinom javlja glas žene.
Uto se na prozoru začulo tiho kucanje.
- Ah, Pavle! - šapnu uzdrhtavši ponovno, i njezini se prsti ispremiješaše s mekanim čipkama u njedrima.
Za nekoliko časova bijaše djevojka obučena - tek pletenice nije dospjela da savije, one joj padoše sa zatiljka spuštajući se preko leđa.
I pođe k prozoru da ga otvori. No još ne bijaše ni pristupila kad osjeti gdje ju je nešto sapelo, ne puštajući je naprijed. Grudi joj se brzo nadizahu, osjećaše ih u čitavoj njihovoj raskoši. Nju zahvati na to neslućeni strah djevice. Popostane nasred sobe, osjećajući gotovo nemoć...
No ono tiho kucanje bijaše silnije od toga svega. Tome kucanju nije mogla da odoli jer za njim sakrivaše se čitav njezin svijet, čarobni svijet ljubavi kojim se prelivali zvuci rajske glazbe, navaljujući joj neki polusvjesni san na oči da ju primame k sebi.
I ona pođe za tom glazbom ljubavi.

XXV.

Bijaše ugodna noć.
S modrikasta, bezbrojnim zvijezdama osuta neba, padaše odsjev svemirske rasvjete noćne k tamnoj zemlji. U dolinici bijaše dosta nejasno. S brežuljaka, što se pri nebosklonu crtahu poput tamnih ogromnih bedema, kao da još više sjene padaše u dolinicu kuda se u nejasnim hrpama porazmjestiše vrbe i rakite otkud dopiraše slabi šum potočića.
Nasuprot Dobrovcu, vrh zaokružena brežuljka, izginula modrikasta boja neba i ono se tu zaodjenulo blijedim, fosfornim sjajem što se javljaše sve jače i jače, dok se najednom u tom svjetlu ne podiže mjesec. Pred Pavlom Petrovićem, koji je dosad u sjeni noćnoj pozirao u prozor, najednoć se osuše zidine dobrovačke mjesečevim sjajem.
Tim svjetlom obasjana pokazala se Ljudmila na prozoru, a iz nutrine sobe padaše joj preko ramena crvenkasto svjetlo svijeće.
Gledajući je Pavao Petrović gdje se u nekakovu strahu teško oslonila na obložaj prozora, uzdrhta u nutrini svojoj videći se u tihoj noći nasamu s djevojkom, a zatim se smete ne znajući pravo što da učini. Nije se ni sjetio da priđe pa da joj izljubi ruku što je pridržavajući željeznu uporku virila iz prozora.
- Došao sam kasno, oprostite! - javi se napokon mladi čovjek. - No ja nijesam mogao da vam se ne javim.
Ljudmila šućaše.
- Jesam li vas ražalostio?
- Čime bi vi mene ražalostili?
- Što se ne požurih. Što ne dođoh prije. Što ćete vi misliti o meni?
- Zašto to spominjete? To je sve tako neznatno.
- Neznatno!
- Da, to je neznatno i posve neuzgredno.
- A glavno! Što je glavno?
Djevojka ne odgovori.
- Ah, dajte recite, dajte - moljaše mladić, pristupiv čisto blizu.
- Da vi ljubite... mene - šaptom progovori djevojka.
Mladić prihvati njezinu ruku i poljubi. No djevojka si ruku polagano oslobodi i, uspraviv se, povuče se s prozora. Nastane kratka šutnja. Iz dolinice dopiraše samo šum potočića, a mjesečev se sjaj prelijevaše pred njihovim očima.
- Već je kasno - prošaptaše ona. - Ja ću zatvoriti. Sutra ćete doći, je li?
- Ne, nemojte, molim vas - moljaše mladić. - Meni je toliko toga na srcu, ne ostavljajte me.
Djevojka se ne maknu.
- Sutra idem u Zagreb - nastavi mladić - i neću vas cijeli dan vidjeti.
Ljudmila se osloni na obložaj prozora.
- Mi odlazimo prekosutra. Ne možete odložiti?
Pavao Petrović pošutje malo i već htjede da joj kaže što je naumio, no ipak sačuva tajnu. Sutra uvečer stupit ću pred nju - ako bog da - s gotovim djelom. To ga suzdrža.
- Stvar je vrlo prešna. No ja ću i prekosutra s vama. Vi nećete odbiti da vas sprovodim?
- Pavle, kako to pitate?
Djevojka ga to zapita tako toplim glasom da je u mladića uzdrhtala svaka žilica. Prvi put ga nazvala njegovim imenom. Pa kako ga je samo slatko izgovorila! Tih nekoliko riječi tako jednostavnih, običnih, tako ga uzbudi te joj, zaboravljajući sve drugo, samo šaptaše koliko ju ljubi, ljubi beskrajno.
A njezine se vjeđe s teškim trepavicama polagano spustiše kao da želi nebunjena da upije u dušu te njegove riječi. A mjesec je svoje srebrnaste

trake mirno pleo oko njena blijeda čela, ovijena sjajnim crnim vlasima. Nedaleko, u grmićima, zašuštao lahor, a pramak njezine mekane kose što je bio spuznuo preko desne sljepoočice počeo da dršće na uznemirenu zraku.
Djevojka se uspravi i zagladi kosu natrag.
Mladića koji nije mogao da nekažnjen gleda njezine kretnje prođu srsi po cijelome tijelu. Tako raskošan bijaše onaj kovrčasti pramak kose, tako čarobne bijahu kretnje i njenih ruku i tijela i tolika se krasota prolila od nje sve kad je glavom skrenula malo nadesno i mjesečevi traci jače se sasuše sa strane u lijepi njezin profil i prekrasni vrat, a otraga, iz dna sobe, udaraše crvenkasto svjetlo svijeće, oblijevajući dražesni joj stas...
Opet se djevojka okrenu i prihvati za uporku.
Petrović se preplaši da ne ode. Svega samo jedna ga želja ispunjaše: da bude u njezinoj blizini. Ojunači se te je zamoli da siđe u park.
- U park? - upita djevojka glasom u kom bijaše iznenađenja i tople ljubavi. I ona opet uzdrhta. Brzo se uspravi i malo se odmakne s prozora. Iz dna sobe oskliznu mimo njezina pasa svjetlo svijeće ravno u lice mladićevo. To svjetlo, doprijevši na mjesečinu, poblijedi, no na Petrovićevu licu, dosad zasjenjenu, odrazi se crvenkasti odsjev rasvijetljene sobe, otkrivajući njegove oči, crte njegova lica. Djevojka ga pogleda.
Cijelo to vrijeme što stajaše pod prozorom osjećaše ona kako nevidljivo struji od njega ljubav i topla unilazi u njezinu dušu. No sada gdje su u odsjevu rasvijetljene sobe njegove oči čisto zasjale, podižući se moleći k njoj, gdje lijepe crte njegova lica čisto preobražene nečim toplim - udariše u oči - djevojci se grudi čisto zaliju čuvstvom. Bilo joj je kao da će ju to preobilje ugušiti i stade brzo disati.
A on, taj veliki, snažni čovjek, primaknuo se bliže sveudilj šapćući tople riječi što ih ona zapravo više i ne sluša, samo im upija toplotu zvuka što tako slatko ozvanja njezinom unutrašnjosti te joj se čini da će ju u san uljuljati.
A noć je tako čarobna. Mjesec razlijeva svoje srebrnasto svjetlo, staza, tratina, grmići, omorika, tamo dolje dolinica i brežuljci prijeko, sve je to prevučeno njegovim sjajem. I kućice, tamo onkraj uvale, tako bajovno udaraju u oči sa svojim mrkim krovovima, obijeljenim stijenama. A topli, mekani val zraka samo navaljuje k njoj na prozor, ona ga osjeća kako se spušta po njezinu licu, zalijeva za vrat, svu ju oplavljuje i ona je tako lagana te joj se čini da će ju taj val ponijeti sa sobom, te joj ugađa i čisto bi mu se htjela prepustiti da je ponese pod to zvjezdano nebo.
- Siđite, molim vas, siđite! - moljaše mladić.
Djevojka opet spusti po njemu svoje krupne oči, opet pred njome u odsjevu rasvijetljene sobe zasjaše njegove moleće oči, premilo lice, i ona se sagnu pa, prihvativši uporku prozora, šapne:
- Doći ću! - I prozor se zatvori.

XXVI.

A u isto doba noći, u jednoj sobi partera velike kupališne zgrade u Krapinskim toplicama plakaše u krevetu Marija Bratićka.
Kad se uveče bila vratila s društvancem iz Krapine, opazivši na svom stolu list i prepoznavši rukopis, zapita veselo:
- Tko je donio, mamice?
- Sam - reče ona suho iz svoje mračne sobe pa opet ušuti.
Po tom odsječenom odgovoru razumje mlada udova da mamici nešto nije pravo i da se po svoj prilici pripravlja na čitulju. - Njima sigurno nije pravo - mišljaše mlada žena - što se ja zabavljam. Čudni ljudi!
Ne odloživši ni šešira ni ogrtača, u rukavicama kako je došla, raskine listovni omot i, primaknuvši se k svijeći, stade da čita.
Najednom prkosno baci ona list na stol.
- Baš mi je i stalo za nj! - reče ona isto tako prkosno. - Šta, mamice, vama je valjda što i rekao?
- Dakako. No lijepa si mi i ti - javi se starica iz mračne sobe. - Lijepi ste ljudi, lijepi. Dragi Bože, njoj, veli, nije ni žao. Tako zar?
- Da, mamice, i nije mi žao. Takova muža na svakome koraku.
- Ne griješi, ne griješi - javi se ukorno stara. - Nije mi da ga zagovaram, ali pametan je on i dobar je.
- I lud i zločest je, mamice. Ja ga mrzim i prezirem. I neću da išta više o njemu čujem. Jeste li, mamice, čuli? Molim vas (razdraženo) ne spominjite mi više njegova imena... Jeste li večerali? Niste. Ja ću se samo da presvučem pa idem u restauraciju. Ili, da, i neću se presvlačiti. Idem ovako. A što bi vama da pošaljem? Pržolicu? Ne. Ah, da, vi nemate zubi... Onda ću nešto od brašna. Ne? Zašto? Zar ćete bez večere?
- Ah, draga moja, nije meni danas do večere. Ah, djeco, djeco, kako bi to lijepo bilo! A sada, na, dragi Bože! A ti, zar ćeš to moći još i da jedeš?
- Dakle vama da ništa ne pošaljem. Onda zbogom! Da, svijeću da vam donesem, ovu moju.
- Ne, hvala ti. Volim ovako u mraku malo na dragoga boga misliti. Neka samo gori u tvojoj sobi.
Marija Bratićka, dohvativši prije elegantnu lepezu, iziđe brzo, a starica, ne mičući se sa svoga kanapea, uzdahnu u mračnoj sobi.
No mlada žena brzo se vrati. Unišla je muče. Bacivši lepezu na stol, stade nervozno skidati šešir pa pelerinu.
- Ti već ovdje? - javi se starica - Nisi večerala?
- Nisam. Sprođoh se.
Marija opet ušuti, a starica uzdahne.
- Ah, to je ništetan čovjek, - poviče Marija Bratićka - uzrujanim, punim srdžbe glasom... - Ja nikako ne pojmim što ste vi plemenito u njemu našli, mamice. Gdje su vaše oči bile? Pa i mene ste njime obmanuli. A ja slijepa, vama vjerovala. Vi ste svemu krivi. Molim vas ne ispričavajte se. Vi ste predobri, zaslijepio vas siroticu. Prevario podlo, i vas i mene. Nevrijednik! Sad se pokazao što je. Da, takav ništetan, nevrijedan, podao, gadan. Ja ga prezirem, mrzim. Koliko se samo pretvarao nevrijednik da me zaludi! I eto, bez karaktera je on. Šta vi mislite, mamice, da je on mene igda ljubio, da vas štuje? Vjerujte vi to samo! Nije on nikada ni ljubio mene, niti štuje vas. Pretvarao se, nevrijedan čovjek, pretvarao se, radi naših novaca.
- Ali, kćerko, bog s tobom! Ne bi se onda odricao tebe...
- Što, našao on sebi bogatiju! Nije on uzalud ovo zadnje vrijeme ohladnio, a ja sam luda mislila to su brige, poslovi, i sama ga ispričavala jer takav je već jednom bio... - Tu se ona sjeti njegova bijega i boravka u gradu. To joj bijaše draga uspomena.
- Gdje bi našao bogatiju! - začudi se starica. Nije vjerovala da bi on drugu zavolio. On je prepošten i predobar. Starica ga branila njegovim djetinjstvom.
Sjedeći u naslonjaču i gledajući u svoje bijele ruke... dugo šućaše mlada žena.
- Mamice - javi se ona melankolično - mamice. Recite mi, molim vas zašto je to učinio? On je rekao vama.
- Meni? Meni nije rekao. Vidiš baš sam htjela tebe da upitam što ste to imali? To moraš da znadeš. Nijeste se slagali?...
- Ne znam... Tek ono jednom kao da se nijesmo mogli složiti. On bi htio na selu da živimo, a meni se neće. A zašto ne bi u gradu... - Marija ustade i pođe k mamici te joj upali svijeću.
- A gledaj, to nije ništa, veliš - prihvati starica i podsjeti ju kako je s pokojnim Ivanom (bog mu dušicu pomiluj) imala upravo radi toga zadjevica... - Pa onda prevelika briga za odijevanje! To se možda eto i njemu ne sviđa... Što toga treba? Zašto ne bi popustila?
To očito uvrijedi udovu. Ona se digne pa, izlazeći iz staričine sobe, reče uvrijeđeno: - Ah, da, to ste vi meni i htjeli reći čim sam došla. No,

znajte, nikomu na volju, čujte mamice, nikom ja se ne odričem toga, a kamoli Pavlu Petroviću.
- Tvoja volja, tvoja briga - uzdahnu za njom starica.
One više ne progovoriše. Tek si lijegajući zaželješe: "Laku noć"...
No ta im noć ne bijaše laka.
Poslije ponoći javi se najednom starica u svom krevetu. - Ti plačeš, Marijo?...
- Ja, ja ne plačem! - odjavi se mlada gospođa. - To je od prehlade. A vi zar još ne spavate?
- Slabo ti ja spavam, kćerko. Kako bih spavala!
- Mamice! - zovne mlada žena - Vi mislite da se njemu ne sviđa što ja malo više pazim na toaletu. Rekli ste... Dakle uistinu mislite! A ja, mamice (njezin glas skoro je zvučao po plaču), najviše radi njega to činim. Da, radi njega. Tu u lijevom kutu usta pojavio se iznenada starački nabor. Koliko me muka stoji da ga skrijem! On me ne bi volio da ga vidi. I odviše se debljam, i ja se bojim.
- Čega se bojiš?
- Da nijesam za nj dosta lijepa, da nijesam dosta mlada. Što mislite, mamice? On mene ne može ni da ljubi.
- Bože moj... Ti si još dijete. Što govoriš o starosti? Šta ti znaš što je starost... A ti, ti njega - ljubiš, što li?
Mlada žena šućaše neko vrijeme, a tad najednom zaplače.
Starica je uze da tješi.
- A ja bih se odrekla i grada kad on tako hoće - govoraše Marija Bratićka isprekidano... - I htjela bih s njime kud on hoće. A on mene ostavio, mamice! ostavio me! - I Bratićka opet potiho zaplače.
- Umiri se, umiri, kćerko moja... - govoraše u tamnoj sobi ležeći u krevetu starica. - Idem ja sutra k njemu. Nije on zločest. Ja ću ga tebi dovesti... - tješila ju mamica.
Tek prama jutru usnu mlada žena čvrstim snom, a starica ustavši potiho se obuče, potiho izađe da je ne probudi.
Za pol sata doletješe kola pred kupališnu zgradu. Štropot razbudi mladu gospođu, ona se podiže u krevetu pa vidjevši da je staričina postelja prazna, poleti k prozoru i, odvinuvši zastor, vidje kako se upravo starica mukom se upinjući - uz pomoć kupališnog vratara uspela u kočiju. Pa prekrstivši se, mahnu rukom kočijašu, a kočija se otkotrlja.
Mlada žena, ugledavši staricu gdje se uspinje u kola, prijatno se uzbudi. Starica, priprosta žena, nije se, istina, nikad prema svojoj snasi gubila u prevelikim nježnostima draganja, tetošenja, ona se dapače znala i ljutiti i pogunđati, no u srcu joj nije zlobila - a to je mlada gospođa osjećala i voljela ju iskreno.
A gledajući ju sada gdje se tiho, bez buke, s onim svojim vječno važnim licem i stenjanjem posadila u kola, osjeti kako su od te starice što se i nije obazrela na njihove prozore najednom provalili k njezinu srcu neizrecivo mili traci dobrote.
Mlada je žena taj hip zaboravila na sve drugo, samo je bila obuzeta jednim čuvstvom, jednom željom da tu staricu ogrli, izljubi, pa ju u navali toga čuvstva već htjela da otvori prozore da ju zovne - no tada joj zabijele pred očima njezine čisto gole, lijepe ruke i spustivši oči po sebi - sva se zacrveni pa pobježe s prozora: vani bijaše ljudi...
A to prijatno uzbuđenje nije je više ostavljalo. Njoj već bijaše da klone, no dobrota staričina, zahvativši iznenada njezinu dušu, opet je osvježi, poda joj okrepe, nade, ufanja.
Možda ga ipak dovede. Ah, zlatna mamice! Ah, da, ona će njega dovesti, dovest će ga... I sve se jače uzbuđivaše pa nije mogla da nađe mira u tim praznim sobama, morala je da izađe...

XXVII.

Još ne bijaše ni osam sati, kad se mlada gospođa našla na dugoj aleji što vodi kroz dolinicu k Bellevueu. Bijaše krasota od pogode. Sunčani su zraci rasipavali po sagu bujnih livada cvijećem išaranom, poškropljenom jutarnjom rosom, igrali na drvoredu po mladim još noćnom vlagom nakvašenim krošnjama cvatućih kestenova. A zrak čist, sav odiše svježinom što se dizaše s tih rosnih livada, spuštaše s vlažnih krošanja drvoreda; pa i s brežuljaka odjevenih u mlado zelenilo šuma i voćnjaka donosio bi vjetrić istu rosnu svježinu. A klika, pocikivanje, pjev, gukanje ptica sliježe se s brežuljaka sv. Magdalene i Poljaka u Toplice - pa i od klokovačkih šuma dopire kukanje kukavice.
A u dolinici samoj sve klikće u pocikivanju i čavrljanju malih lastavica...
Daleko tamo od Bellevuea dolazilo alejom nekoliko kupališnih gostiju, poznatih, činjaše se Mariji Bratićki. Ona si danas nije željela društva i okrene natrag; duga lila vrpca, što se spuštaše niz njezine elegantne haljine, zaleprša, i eifelske čipke sa suncobrana dotaknuše joj zatiljak.
Zamamna bijaše mlada gospođa. Njezina vanjština i nije se slagala s unutrašnjošću. Neprospavana noć ostavila svoj trag ispod očiju, a taj trag zavaravaše i, slijevajući se s onim dražesnim uzbuđenjem sa staričine dobrote, s unutarnjim nemirom - podavaše pri bujnome stasu mlade žene samo jedan dojam, dojam uzbuđene ženske raskoši...
To je zavelo i mladoga nekoga gospodina što je naglim korakom dolazio od Toplica. A kod njega to ne bijaše ni čudo. Taj čovjek (činovnik banke, pošte... tako nešto) bijaše vrlo lijep, no i prilično glup stvor. Imao sreću kod krasnoga spola, je li što se nije namjerio na pravu ženu ili što bijaše uistinu lijep - ukratko on se sam držao neodoljivim - pa uz to ne imađaše najljepšeg mnijenja o ženama. Naravski, njegove oči padoše umah i na Mariju Bratićku i premda je znao da je zaručnica, nije propustio obilaziti je.
Mlada se žena, međutim, rado zabavljala s njim, i smijala se na njegova laskanja.
Opazivši ga sada, sjeti se da je njihovo društvance jučer ugovorilo izlet u Klanjac.
- Lijepo, lijepo... - klanjajući se još izdaleka vikaše gospodin... - Premetnusmo cijelo kupalište tražeći našu lijepu gospođu, našu caricu, a ona ovdje gdje se biser prosiplje. To i doliči njezinoj ljepoti.
Pobjeditelj ušuti, očekujući odgovor, ali mu mlada gospođa ne odgovori. Došavši bliže i opazivši od jučer na njoj silnu promjenu (on se jučer usmjelio te joj nasamu poljubio ruku - a ona se tomu smijala), pomisli - O, o... ne zapleće li se krasotica u moje mreže...
- Milostiva, kola već čekaju, društvance je spremno... Dozvolite da se poklonim vašoj ljepoti kao izaslanik...
- Vrlo žalim, izvolite me, molim, ispričati. Nije mi najbolje. Ne mogu da idem - odvrati ona sumorno, prinesavši k ustima mirišući rubac i pogledavši ga čarobnim svojim očima.
Mladi pobjeditelj čisto oslijepi. Nije li to znak; da, to je za nj znak, očito znak. Tako već one umiju... I on odluči u duši da ne ide s društvancem. No ipak nastavi još zadatak izaslanika, ističući da je upravo ona duša cijeloga društva, a ne samo duša već i srce (što je time htio, bog bi ga znao) ... i tko može da preuzme njezinu ulogu... Zar možda stara profesorica, ili napeta sudinja?
- Kakovu ulogu! - sunu mladoj ženi u glavu. - Zar je to kakova uloga što se ona naprosto zabavlja, raduje životu?
Ponašanje toga mladoga gospodina pričini joj se odjednom - malo čudnovatim... Susrevši se s njegovim pogledom nehotice sva pocrveni s neke osobite drzovitosti što se krila u njegovu crnom oku... To je smete i neobično ga zbunjeno zamoli neka ju ispriča pred društvancem, a ne može da ide...

Oslobodivši se toga čovjeka, zakrenu s aleje u novi park, no ne osta ni ovdje dugo...
Pol sata iza toga dogodilo se u sobi Marije Bratićke ovo: unišao k njoj pobjeditelj žena!

XXVIII.

Mladu gospođu bijaše već ostavila nada što ju u nje uzbudila mamica i stale se dizati sumnje. Pa kad je unišao "pobjeditelj", upravo sjeđaše ojađeno u naslonjaču, naslonivši glavu o ruku, uprtu na oslon. Tiho je unišao pobjeditelj i pri vratima zastade.
Mlada ga žena pogleda s narazumijevanjem, a tad se začudi?
- A zar vi niste u Klanjcu?
Pobjeditelja to pitanje osokoli pa on pristupi sasma blizu. On se danas ne osjeća čisto zdrav - govoraše - pa nije išao. Zdravlje je ipak preče od zabave. No misleći na nju, on je zaboravio na se i uzeo si slobodu da ju posjeti te upita kako joj zdravlje. On je sav zabrinut.
Marija Bratićka ponudila mu mjesto. Gospodin odložio šešir i stolicu privukao k njezinu naslonjaču.
Iz parka, sa starih krošnjatih kestenova padaše sjena kroz prozor u sobu - samo nekoliko sunčanih zraka - probivši se kroz gustu krošnju, poigravaše na krilu mlade gospođe. Na drugi prozor s ulice prodiraše nesmetano jasno svjetlo k njima.
Glazba sviraše...
- Moje zdravlje! - začudi se Marija Bratićka. - Moje zdravlje dobro - doda, pogladiv si haljinu.
Pobjeditelju se nasmiješi njegov sjajni, crni brk...
- A vi ste, milostiva, malo prije na aleji izvoljeli da se potužite... - nagnu se pobjeditelj k njoj...
Mlada se gospođa zacrveni. Ona bijaše toliko obuzeta svojim svijetom misli, sumnja, nemira i ljubavi, te se nije odmah sjetila.
- Da, da, prije me nešto boljela glava - ispravi se zbunjeno - no sada je dobro.
Iznenadno rumenilo, njezina zbunjenost čisto zaslijepiše "pobjeditelja".
"To je nepokvareno dijete. Ja sam uistinu sretnik - pomišljaše - gle, kako je u neprilici i stidi se kao djevojka."
- A stara gospođa nije doma? - upita skoro šaptom (upitao se za nju već kod vrata)...
- Nije. Izvezla se... Ah, to vam je dobra duša. Ne biste ni vjerovali koliko me voli - reče toplim glasom mlada udova.
- Ah, vi ste božanstvena, divna žena. - (Ona je to sve udesila tako - pomisli) i govoreći to "krasni "pobjeditelj" - omamljen blizinom raskošne žene, ovije desnu ruku oko pasa joj, a lijevom je prihvati za ruku. - Ja vas ljubim...
A ona oćutivši iznenada njegove ruke i sagledavši njegovo blijedo lice, naruženo strašću, njegove užarene oči - vrisnu, odskočivši...
- Van, van, bezobrazniče! - stade vikati uvrijeđena i bijesna, pokazujući mu na vrata.
Lijepi pobjeditelj također odskoči i potraživši svoj šešir i štap postavi se bezobrazno k vratima.
- Dakle, vi ste se izvoljeli našaliti sa mnom! Milostiva gospođo... - Keseći se zlobno, polagano izgovaraše, naglasiv osobito riječi: "milostiva gospođo".
- Van, van! Ništarijo! - I mlada žena skoči k električnom zvoncu.
- Koketo! - otegnuto, zlobno doviknu joj uvreditelj i ode...

XXIX.

Marija Bratićka drhtaše od jeda. Dugo ne mogaše da se primiri. No najednom se njezina srdžba, bijes, uvrijeđeni ženski ponos - pretvori u poništenje. Pred očima joj ukaza se nešto novo, nešto užasno.
Zar se ona uistinu tako sumnjivo ponaša da eto ima takav čovjek s takovim namjerama smjelosti k njoj da dođe? Zar je ona već tako nisko pala da je ljudi mogu držati za takvu ženu? Sad istom razumije pravo one poglede, one laskave riječi, osmijehe - a nju je to sve prije zabavljalo, svemu se smijala, sa svima šalila... I daleko li je ona već došla kad je nazivaju "naša dražesna udova" - "kraljica" - i posvuda je sa sobom vucare. Zato li si dozvoljavaju da joj pri oproštaju stišću ruku, a ona i ne obazirući se na to dopuštaše.
Ah, da! Sada razumije i ono susprežljivo držanje profesorice i sudinje, što se ona znala da veselo pozabavi s njihovim muževima, ah, da, drže ju, svi ju drže za bogzna koju ženu.
I ona se s toga posmatranja uprepasti, užasne.
Rano, nedužna, bez majke ušla je u društvo, i ne poimajući još pravo ni sebe ni svijeta, već je primala njegove slatke riječi, laskanja, umiljavanja. Prepuštajući se već odrana valu zabave i radosna čavrljanja - nije nikada dublje ponirala svojim duševnim okom u društvo...
Trebalo je nešto da dođe što će joj otvoriti oči. A to se dogodilo.
No sada je pala mlada žena u drugu skrajnost. Odvratnost, duboka odvratnost na to društvo svu ju obuze.
Skupo li je platila te svoje zabave. A bogzna ne uzmiče li radi toga i njezin zaručnik? Pomisao na Pavla Petrovića još ju jače ubijedi.
Pa kad je ovako razočarana opazila još i svekrvu gdje se sama - bez Pavla Petrovića - povratila, poćuti se čisto bijednom, ostavljenom i njoj se na to zaliju grudi tako teškom boli da je klonula u naslonjač.
A malo kasnije, kad se na vratima pokazala starica, briznu mlada žena u plač i skoči da staricu grli...
- Sve je propalo, sve - jecaše grleći mamicu - ne ostavite barem vi mene.
- Nije, još nije - tješila ju starica - daj umiri mi se najprije. Vidiš, svu si me smočila svojim suzama.
O podne Marija Bratićka nije pošla u restauraciju, objedovala je u sobi s mamicom.
- Mamice - pitaše je za objeda - kako vaša noga?
Starica se nije potužila. - Dobro - reče.
- Onda bismo mi mogle otići. Ah, ja bih se rada nekud skloniti dokud ne dopire prenavljanje, smijeh... Mamice, je l' - mi ćemo otići?... Idemo sutra. Hodimo još danas!
Starica se začudi što je to njoj najednom... - A Pavao? - pitaše. To još nije svršeno. Bože dragi, ima i među drugim zaručnicima nesporazumljenja pa se zato ne raziđu.
- Ah, mamice, svršeno je... Ja osjećam. Ja sam nevrijedna i ružna. Ah, ja sam, vi ne znate što on o meni misli...
- Što si ti? Što hoćeš da rekneš? Ti si... šta bi ti bila! Nijesi zla, draga moja - uzela ju tješiti starica. - Ne budali! Još danas, da, još danas... Znaš, on se vraća podvečer iz Zagreba. Ja ću ga dočekati. No hodi sa mnom.

XXX.

Poslije podne još ne bijaše pet sati kad one dvije izađoše iz kupališne zgrade da pođu, kako je mamica predložila, do klokovačke oštarije gdje će pričekati na Pavla Petrovića.
Toplice opet oživjele iza svoga popodnevnoga drijemeža. Vrijeme bijaše lijepo, a sunce sjalo vruće; no one ipak ne pođoše sjenom parka. Marija Bratićka zazirala je od poznatih lica. Zađoše na cestu. Kroz gustu živicu dopiraše iz parka štropot rušenja s ruske krugljane, nestašan smijeh, škripa bolesničkih kolica po našljunčanim stazama. Čule se štake i upiranje, sigurni koraci i pjevuckanje... Teretna kola doškripala cestom, golubovi se ispred njih digoše pa opet malo dalje padoše na cestu...
Odjel vojničke glazbe već se uputio svojim odmjerenim korakom dugom alejom u Bellevue, prestižući duge povorke gospode i gospođa u elegantnim opravama, s raznobojnim suncobranima. A Marija Bratićka i mamica kretahu zabrinuto prašnom cestom prama klokovačkoj oštariji. Nijesu svaki put ni odzdravile na "Hvaljen Isus", kojim ih susretahu dječaci i djevojčice, nuđajući na prodaju jagode. Jedna djevojčica s krupnim, plavim očima, stavila se pače pred njih...
- Što bi ti, mala, rado?... - pogleda je mlada žena. - Ah, gle, to si ti, Klarice! Hvala ti, danas ne trebamo! - No utisnu joj u ruku krunu i uputiše se dalje.
Marija Bratićka bijaše u istoj onoj haljini od jutra s lila vrpcom, u istom malenom šeširiću, s istim suncobranom. Bijaše lijepa - i fina tkanina prelijevala svoju boju sve talasajući se ispod pasa, a lila vrpca svaki čas se otkidaše da malo zaleprša na vjetriću. Pribravši u jednu ruku skute a drugom podržavajući suncobran što sad otkrivaše njeno problijedo lice sad ga zavijaše u sjenu - ona bijaše sva lagana, bujna - no vitka kraj starice što se uz nju jedva micala - ne od nemoći već mučena svojim krupnim tijelom. No "mamica" se junački držaše u svojoj staroj nošnji: prostranoj reklici i suknji perklastoj. Dapače, pokušala da se odupre rukama o bokove, samo da laglje pođe... Opažala se neka odlučnost i u njezinim kretnjama i u licu uvitu u crni rubac i mučenu vrućim suncem.
Dospjevši na mjesto sjedne ona u hladovinu grabrika i s tom istom odlučnošću otiraše s lica znoj, dočim se Marija spusti na klupu neodlučno, bez nade i ojađena lica...
- A što bi se tako već i držala! - javi se starica, a glas joj zazvuči više ukorno, nego utješno.
Do jutros dok nije govorila sa starim Petrovićem, bijaše i ona zabrinuta, no odlanulo joj kad joj stari Petrović reče da nema ni spomena da bi mu sin drugu zavolio, oni o tome da ništa ne znaju (a sve je znao), pa je umoli neka to ona opet ispravi. Nju da će jedinu posluhnuti, ta u nje je tako rekavši i odrastao.
A starica vjerovaše u svoj ugled. U Pavlu Petroviću gledaše još uvijek onoga poslušnoga, dobroga đačića što je nikad ni jednim pogledom ni riječju uvrijedio nije, i starica bijaše već čisto sigurna da će se to sve lijepo izravnati, tim prije što se to njoj pričinjaše djetinjarijom što već nije za odrasle ljude. Ta zašto se ne bi pomirili - djeca, prava djeca su to...
- Doći će naskoro. Da vidimo! A ne bi li mogao biti već ovdje? Kad ono dolazi vlak? - okrene se "mamica" k svojoj snasi...
Opazila ih krčmarica i došla, prostrla stol, ponudila kave, maslaca, sira s vrhnjem, pilića i dapače raka iz Erpenjšice. Marija šutjela, a starica redom odbijaše.
- Znate vi šta - pogleda ju "mamica" oštro - draga moja, ne znam frajla ili gospa? Dakle, gospo... Donesite vi nama vina.
- Tebi treba - okrenu se zatim mladoj udovi - tebi treba čaša vina da ti se vrati boja... Ti si oslabila nekako, a vino najbrže krijepi.
Marija Bratićka ne osjećaše doduše slabine, no od jučer je u licu uistinu propala. Na staričina nutkanja tek bi prinijela čašu na usta. Ta vi znate, mamice, da i ne pijem. Ispričavaše se, a starica ju svejedno nutkaše, spominjući njezinu bljedoću.
Međutim začuo se i štropot kola daleko dolje od Ružin-dvora i malo zatim poćeše se sa zaravanka spuštati kola za kolima u Toplice. Najprije spustilo se žurno nekoliko kočija, sve bliješteći na suncu u svojem laku. Zatim još dvoja kola sva prekrivena suncobranima, a onda pojavili se na zavoju bijeli konji...
- Ti bolje vidiš. Nijesu li to? - pitaše mamica. - Misliš, jesu. - Starica se ušeprtlji. - Da reknem krčmarici da ga sustavi, umoli da ovamo dođe. Ili ne, ne, skočit ću sama. Ti ne ideš, a? Ostani...
I starica se diže. Nije doduše poskočila jer bi to bilo vrlo teško, no podbočila se i odgega iz vrta na cestu.
Štropot kola slegao se u topličkoj uvali, i za nekoliko časova opet se začu, i to blizu, a Petrovićevi bijelci uspinjući se na zaravanak, pokazaše glave. A evo i Pavao Petrović sjedi u kolima... Mladu ženu zahvati uzbuđenje.
I prije je znala da ga ljubi, no njezina ju ljubav nije svu ispunjala... Društvo, čavrljanje, smijeh, šale... mnogo ju veselilo... i zauzimalo mnogo mjesta... No sada kad ju stiglo razočaranje, pokaza se ljubav u cijeloj veličini... Pavao Petrović, koji joj se dosad pričinjaše i odveć sustežljiv, u društvu premalo zabavan, kako velik bijaše sada u njezinim očima, kako različit od tih ljudi kojima ne smiješ ni da se osmjehneš. A on kojemu ljubav podavaše već i neko pravo na nju - nije dirao u njezino poštenje.
Poslije onoga današnjega događaja ta Petrovićeva sustežljivost prikaza se mladoj ženi u novome čaru, uspaljivaše u njezinoj duši nikad neokušane strasti. Istom sada bi znala pravo da ga grli i cjeliva. Rado bi bila da ustane i u susret da mu pođe, no ipak ostade. Ne što bi htjela da igra uvrijeđenu ženu: na to nije ni pomislila, niti se uvrijeđenom ćutila... Jučer bi se to bilo drukčije rasplelo. Možda bi bilo i burnog prizora, a ona bi mu bila po svoj prilici dobacila u lice riječi: "nevrijednik", "beznačajnik" i prezirnim, ponositim bi ga pogledom ispratila da možda malo kasnije sama zaplače.
No danas je on pred njom velik, a ona sama upropaštena, poništena s nedavnog otkrića. Zato ona i nije mogla da pođe preda nj.
K njoj se bilo mjaućući dovuklo odnekud malo mače, pogladila ga, a mače, stisnuvši se do nje, umirilo se.

XXXI.

Evo ga, Marijo, ovo ti je - reče "mamica" došavši s Petrovićem. Mlada žena odzdravi Pavlu Petroviću samo tihim naklonom glave, a tad spustivši oči... opet pogladi mače.
- A ti, ti, pogledaj ju. Pogledaj kakva ti je. Imaš li srca? Što stojiš? Zar nećeš sjesti?... - I stara se spusti zasopljena podalje na stolicu. Stolica teško zaškripi pod njome.
Sjednu muče, i Pavao Petrović sučelice Mariji. Vidjelo se teško mu je, u neprilici je. Ne usuđuje se Mariju da pravo pogleda, no i ne gledajući je osjećaše kako je mlada žena ojađena. To ga ganu. No tu se nije dalo ništa učiniti. I bilo je uopće beskorisno što je sišao s kola. Približujući se sa staricom grabarju, pala mu na um njegova "draga djevica" i on si sam šapnu: "Ah, glupo li ja radim! Što ću ja ovdje?" Protiv Marije Bratićke ne osjećaše nikakova neprijateljstva, no to bijaše uopće neugodno - kako i razumljivo - iza tako tijesna zbliženja što ga eto on sam raskinuo...
- A što ne govoriš, što ne govorite sada! - prekine starica prva šutnju. - Recite si što imate. Pa da je onda mir.
- Ja sam već rekao u pismu. Vi ste ga dobili, Marijo? - javi se Petrović nesigurnim glasom.
- Jesam - potvrdi mlada žena i uze brže gladiti malo mače. Uto zasvira u Bellevueu glazba iznovice.
- U pismu si rekao. A što si rekao - uzmahnu starica glavom - rekao si da se nešto takvo dogodilo ili događa da ti ne možeš da održiš riječ. Ti je, veliš, ne bi mogao usrećiti. Tako nekako. Je l' Marijo? A ja tebe ne razumijem, dragi moj. Treba to drukčije reći.

- Ali, mamice, kad gospodin Petrović ne osjeća - molim vas, pustite mene da govorim. - I ona pogleda otvoreno u mladoga čovjeka: bila je uhvatila u Pavla Petrovića pogled što je tonuo nekud u daljinu s tako izražajnim govorom da je ona sve pogađala, i hladna odlučnost uđe u nju... - Kad vi ne osjećate više za me (tu malo pričeka) - naravno, mi vas ne možemo, ja vas ne mogu da silim... - A zatim, dohvativši suncobran, ustane svlađujući svoju uzbuđenost. - Mi bi se, mamice, mogle vratiti - reče podrhtavajućim glasom okrenuvši se k starici.
Ustane i Pavao Petrović.
- Oprostite meni, oprostite što sam vas ojadio - moljaše mladi čovjek. I on se sam pred njom stane optuživati; uvjeravaše ju da su mu namjere bile čiste, poštene, no dogodilo se što je izvan njegove moći, čemu se on mora pokoriti... Taj čas bio je sasvim zaboravio onaj nesklad što se među njima bio pojavio i samo je okrivljivao sebe.
Marija Bratićka nije mogla da ga dokraja sasluša. Ostavila ga, sakrivši se za rastvoreni suncobran i otišla k nedaleko cvatućim georginama.
A starica je već prije pokušala da upadne u govor, javi se sada. Pavao ju Petrović pokorno slušaše. Nijesu ga rasrdile njezine riječi, a prekoravala je gotovo samo njega. - Gdje bih ja, sirota, to bila mislila o tebi? - Jesmo li to zaslužile? - Zašto sam te toliko hvalila? - Pa onda: - gledaj ju kakova li je - umetaše podjedno u svoj govor. No kad ga umolila: - Pavle, toga ti nećeš učiniti, je l'? Obećaj! - Pavao joj se Petrović preporuči.
- Zar tako? Tako da se rastanemo! Stani! Pričekaj! - poviče starica za njim. - I kad sjedaše u kola, još je čuo njezin glas gdje zove "Pavle, Pavle". On se ogleda. Sad i Marija Bratićka gledala za njime, a "mamica" mu davaše znak rukom da stane; no on, skinuvši šešir, pozdravi ih samo, a konji zagreboše...

XXXII.

Mladoga se čovjeka vrlo dojmio ovaj rastanak. Ni o čem drugome nije dugo mogao da misli. Teško mu bijaše da im je nedužnima prouzročio tako gorke časove, jer nema sumnje - duboko ih je povrijedio... Kakva samo bijaše Marija! Čudio se otkud njoj tolika dubljina čuvstva, plemenitost, ili je on pod utjecajem Ljudmilina značaja o njoj dosad krivo mislio! No mladić se poče uvjeravati kako bi se to isto moralo dogoditi da Borkovićeve kćerke nikad ni vidio nije. Jer, napokon, oni se u svojim nazorima, shvaćanju života - razilaze. Svakako to bi se dogoditi moralo... a hvala bogu - eto: svršilo se. On bijaše sada slobodan i mogaše da se cijelom dušom oda samo Ljudmili. A s njome otkrio se njemu čisto novi svijet ljubavi...
Samo noćašnji sastanak u parku kakav je ostavio dašak u duši njegovoj... Cijeli taj sastanak bijaše protkan preumilnom poezijom djevičanstva. S ogrtačem na ramenima, zbunjeno pojavila se djevojka na vratašcima što vode u vrt, pa tad uvukavši obje svoje lijepe ruke pod ogrtač prihvativši mu okrajke, prignu ih k sebi. I tako stišćući se u svom ogrtaču prolažaše s njime po isprepletenim stazama velikoga vrta. A on je razumijevao drhtaje njezine djevičanske duše. U tom razumijevanju ležala je tolika dražest kakve on još poćutio nije. Pogledajući je čistu i milu kraj sebe - samo šaptaše u duši: "djevice mila", "anđele", "koja slast", "koja radost"... Mladić bijaše tim osjećajem tako zanesen, da mu se činjaše kako bi oskvrnuo i nju i to čuvstvo dotakne li se samo nje.
I oni, podrhtavajući kad bi se samo slučajno dotaknule tkanine njihovih odijela, prolažahu na tihoj mjesečini sjenatim stazama ispod divljih kestena, lipa, akacija; šetahu med grmićima jorgovana, jasmina, niske crnogorice; spuštahu se u dolac k ribnjaku, pa se opet uspinjahu, udišući mirise akacija, jasmina, mladih omorika - procvale zove, a odasvud zaplavljivani mekanim, mliječnim uzduhom, zasićenim vlažnim dahom rose. I ništa ih ne smetaše u njihovoj noćnoj šetnji. Samo dolje od ribnjaka dopiraše neprestano lavež pasa.
U pripovijedanju, šaptom izgovaranim riječima prolazilo im vrijeme. Sjedali bi gdjekad i na klupe, no samo zamalo da se odmore, a tad bi ona prva ustala i, stisnuvši se u svom ogrtaču, opet bi pošla s njim da lutaju parkom...
A kad se najposlije ipak nije mogao više da svlada te stao da joj ruke cjeliva... koliki se čar djevičanstva skrivaše u njezinu molećem glasu: - Hodimo sada, Pavle, hodimo, molim te, kući. Već je kasno.
Sjetivši se Pavao Petrović toga, poćuti kako ta premila poezija presvajajući ga svega - ispunja njega cijeloga. I on zaboravljaše na rastanak s Marijom, ne mišljaše ni na svoj neuspjeh u Zagrebu, njegove se misli stale baviti samo ljubljenom djevojkom.
Čovjek nije znao da je u to doba bila već riješena sudbina te njegove ljubavi.
Došavši kući, odmah opazi da se nešto dogodilo...
- Zar ste se opet zavadili? - upita majku. Ona mu reče da je skoro cijelo jutro bilo svađe, nemira - radi njega. Otac da bjesni (- tamo ti je u sobi -). Na to se Pavao Petrović nije mnogo obazirao. Već će se starac umiriti, mišljaše, pa uze da čita list što ga je čekao.
Bio listić od Ljudmile. Ona mu pisaše neka svakako još danas dođe, ona ga čeka. Riječ "svakako" bila potcrtana.
Na rukopisu opažaše trag velike uzrujanosti.
Nešto se dogodilo, dogodilo se - kao da govoraše Petroviću svako slovo. "A što bi se napokon i moglo dogoditi?" pitaše se putem u Dobrovac. Što bi se dogodilo? U Dobrovcu je napokon svršeno sve... Ili možda, ako nije njezin otac saznao za noćašnji sastanak? Ova ga misao stade samo milo uzbuđivati.
On nije slutio kako su teški dan proveli u Dobrovcu.

XXXIII.

Toga je dana Borković ustao zamišljen. Nije mogao da se oduševi za ljubav svoje kćeri, s nje se zabrinuo. Protiv samog Petrovića zapravo nije imao ništa... Svjetski kavalir doduše nije, no mladić je dobar i bit će da je pošten. Ali njegov seljački dom! Kako ona da u nj pristane!... To ipak ne može da bude.
No nije imao odvažnosti da se usprotivi, da uništi sreću u kojoj življaše sada njegova kćerka... Ali je odlučio da zavlači što se dulje bude moglo sa samim zarukama. Nadao se potajice: tokom vremena moglo bi se to i promijeniti. Neiskusnost, seoska zabit, nepoznavanje drugih muškaraca, sve to podavaše mu nade da bi djevojka mogla još zaboraviti tu ljubav. I bog zna što se još dogoditi može: ona je lijepa, a iz dobre kuće, stoljetno plemstvo!...
Sjetivši se toga plemstva, Borković se iznovice zamisli u tu ljubav. Petrovići bijahu prije dobrovački kmetovi. Premećući obiteljske spise našao je ispravu gdje bijaše potanko navedeno što su imali kao kmeti činiti vlastelinstvu dobrovačkom. A sada da se to dogodi!... Ta okolnost podavaše Borkoviću dovoljno građe da se teško zamisli, pa se poda tužnim osjećajima.
Uto uniđe k njemu kćerka. Došla je s molbom da bi pohodili Petrovićeve roditelje.
- Mi sutra odlazimo - reče - a ja bih rado još prije biti u njegovu domu. Rado bih još vidjela njegove roditelje. Daj, oče, molim te - prignu se k njemu (Borković je upravo sjedio pri rastvorenim listinama što se ticahu Petrovića).
Pol sata docnije bijahu otac i kći na putu k Petrovićevu domu.
Taj se put svršio posve neprijatno.
Sunce bijaše već dosta visoko, rosne svježine već nestalo, samo još dašak jutarnjeg hlada osjećaše se u uzduhu.

Krasna i mila, u svim svojim kretnjama prava aristokratkinja, u bijeloj mousselinskoj opravi, bez šešírića, utaknuvši u kosu samo ružin pupoljak - približavaše se ona Petrovićevu domu, pridržavajući suncobran neprisiljenom elegantnošću. U licu joj smiješak pun unutarnje sreće.
Nju je svu ispunjala ljubav i, sva obajana ljepotom noćnoga sastanka, sva zagrijana, osjećaše kao da se njezina ljubav prelijeva po svim ovim zelenim brežuljcima, seljačkim kućicama, po dolinici. Ona gleda s istom nježnošću sitnu travku i visoke jablane, neugledne kukčiće i gizdave ptice, i čisto su joj dragi ti seljaci i seljakinje i njihova uprljana djeca. A gledajući pred sobom Petrovićev dom obasjan suncem, pa pomišljajući da će tamo naći njegove roditelje, s njima govoriti, podiđe je nježno uzbuđenje...
Ali u njezinu ocu, čim se više i više približuju Petrovićevim, tim se jače u njemu razbuđuje aristokrat.
Sto i sto puta već je prošao kraj te kuće, no prozori mu se još nikada nijesu činili tako maleni, zgrada neukusna. "Prava tvorevina seljačkog duha" - šapnu si... I gospodarske su zgrade tako nespretno porazmještene - a dvorište muško! Na njemu svinje, perad i mršavi psi. "Ah da, ti ljudi i ne hrane svojih pasa". - Nekako iz visoka gledaše to Borković...
- Ja ću - reče kćeri, poravnavši cviker - zatražiti cigara... A ti ne trebaš da budeš prenježna...
Ali do toga ni ne dođe. Nijesu se ni vidjeli s Petrovićevim roditeljima.
Došavši pred kuću, začuše iznutra svađu. Grubo, neuglađeno tu su se glasovi lomili. U prvi mah nijesu ni Borković ni Ljudmila znali tko je to i čemu ta prepirka - pa neodlučni ostadoše jedno vrijeme na mjestu.
No brzo im bude sve jasno. Prepiru se Petrovićevi roditelji, a kavgu je izazvala ljubav Pavlova i Ljudmilina.
Da su mogli to razumjeti, trebalo je da čuju i otac i kći nekoliko porazno neprijatnih riječi... (Pavlov otac negdje u dućančiću vikaše: - To, to je čovjek. Pušta zaručnicu. Je l' pošteno? A komu za volju? Onoj tamo frajli, siroti. Očarala ga, misli da će se ovdje prehraniti kad su svoje protepli. Propala gospoda! Hoće da izjedu još i moju muku! Toga ne bude! Velim ti. Znaš, samo šuti... - A Petrovićka upadaše: - Lijep si čovjek, lijep! Što tu na me vičeš!... - Petrović: - Ti s njime u jedan rog pušeš... Vi ćete mene upropastiti... Pa još ti propali plemenitaši...)
- O, ma chere, c'est terrible... Ajdmo, ajdmo. - Povuče otac sasma blijedo si dijete koje nije moglo ni riječi da progovori, samo je otvorilo široko prekrasne svoje oči.
- Oh, quel peuple, dijete moje! C'est horrible!

XXXIV.

- -
- -
- -
Odlučan bijaše sada Borković, a dijete mu klonulo. Siroče nije se ni u čem opiralo. Pristajaše na sve što je htio otac. U Zagreb neće ni ići, i domovinu će ostaviti. Ona se odriče Pavla Petrovića...
No to bijaše prevelika žrtva. I u nje se našla još jedna nada - nada jedincata: on će možda htjeti svoj dom da ostavi... I djevojka si izmoli da se smije sastati još jedanput s Petrovićem. Otac se tomu opiraše no napokon popusti.

XXXV.

Kad se Pavao Petrović približio Dobrovcu, bijaše mrak. Nekoliko zvijezda treperilo na nebu. Teška tišina ležaše oko dvorca, samo cvrčanje i striženje kukaca ju prekidaše. Nešto neugodno bijaše u tom miru. U hodniku, negdje na obložaju prozora tinjaše žižak, slabo rasvjetljujući dugi, tamni prostor.
Našao se tu Pavao Petrović. Vlastiti ga koraci u toj tišini neugodno dojmiše i tiše zakorača.
U prvoj sobi nađe Borkovića.
- Izvolite samo na ova vrata - javi se vlastelin vrlo važna lica - ona želi s vama da govori...
"Šta je, šta?" pitaše se u duši mladić. Zagonetno mu bijaše to držanje. Nakloniv se samo Borkoviću, uđe u pokrajnu sobu pa, zatvorivši za sobom vrata, ogleda se...
Svjetiljka nije gorjela potpunim svjetlom, u sobi ne bijaše dovoljno jasno. Odmah i ne opazi Ljudmile. Ona je sjedjela u kutu u naslonjaču. Bijaše u istoj onoj bijeloj mousselinskoj opravi od jutra, nije dospjela ni da se preobuče, nije imala kada da misli i na takove malenkosti. Sva bijaše obuzeta iznenadnom bijedom. Kako kratkotrajna bijaše ta njezina sreća! Ni potpuna dva dana nije potrajala. ČInilo se, samo zato da se pokazala, podigla ju, da ju opet poništi... Zbačena s visina, ranjena našla se pri tvrdoj zemlji, kao nikada ne osjećajući golotinju zbilje...
Opojena ljubavlju nije dosad zamijetila pravo razlike što postojaše med njezinim i Petrovićevim domom. Nije posmatrala, samo je ljubila, ljubila i one seljake ne pomišljajući na zbiljni život, a koliko ga se pak u svojim mislima doticaše, to joj se prikazivaše u ladanjskim idiličnim slikama...
Sada je provalila ta razlika na vidik, razlika velika što ju je stvorio uzgoj i naobrazba a očitovala se tako žalosno...
Uvreda, uvreda nemilosna bijaše to.
Ona je bila preneražena kako niske motive podmeću njezinoj ljubavi. Glad i hrana... koji cinizam...
A ona, sirotica, digla ju u tolike visine. Oštrica tih riječi duboko je povrijedila njezino srce, a to bijaše tim teža povreda jer ju je stigla otkud je iščekivala dobrotu, ljubav.
- Ti misliš da jednoga dana ne bi to isto tebi i u lice rekli... - reče joj otac pun gorčine. - Oni tebe ne shvaćaju, niti mogu da shvate tvoj duševni svijet. Po svom primitivnom uzgoju oni su sluge prirode. Drukčije gledaju u svijet nego čovjek koji je pokušao da svlada tu prirodu, da joj bude gospodar. Tu se do sporazumka ne da doći... Ah, dijete moje, treba da pregoriš, da se odrečeš, ako ćeš da si prištediš razočaranja, uvrede, što bi ti ogorčile život, ujedale u srce...
- Ah, kako teško, kako bolno je to! - zajeca djevojka, spustivši se na stolicu (bijahu došli kući)...
- To je prostota, prostota, u koju ti, ma chere, nikako ne pristaješ... Prostota... - Duboka uvreda crtaše se na njegovu licu.
Nijedne riječi za ispriku, nijednog slova za pomirbu nije mogla djevojka da nađe. A nije toga niti tražila. Tu se nije dalo ništa učiniti. Ona sama bijaše uvrijeđena, no ljutiti se nije mogla. Mjesto srdžbe javljao se stid što su oni takovi ljudi, a taj bješe neznatan pred silnim, bolnim osjećanjem razočaranja. Pod tim čuvstvom poblijedio je u duši djevojčinoj i lik Pavla Petrovića.
- Vodi me, oče, odvedi... daleko otud, daleko... - bolno zavapi djevojka. Ona bijaše uistinu bijedna...
Dan je prošao u pripremama za odlazak.
Borković posla brzojavku u Zagreb da se stvari umah otpreme na neku željezničku stanicu u Cislajtaniju. Naruči kola za treći sat poslije ponoći. Dade postrijeljati mačke, pse. Ne poštedi ni konja. Ništa, ništa ne smije u tim ljudima da uzbuđuje uspomenu na nj...
Stari dvorski molio ga neka to ne čini "njihova milost", neka mu barem ostavi psa Hektora. No Borković zapovijedaše uzbuđenim glasom: - Neka se strijelja...

Starac došao i k Ljudmili da je moli neka bi se zauzela za te životinje. - Ah, gospodin su danas takovi. Nikad ih nijesam tako vidio... Ah, i oni, i oni. Šta je s njima?...
Taj čas bijaše djevojka još bijednija. Lik Pavla Petrovića što se bio u prvoj navali razočaranja skoro izgubio, opet se pojavio, pojavio u cijelom svome sjaju. Njezino čuvstvo prema Pavlu Petroviću podiglo se da potraži pravo za se. Bijaše to premnogo za nju sirotu koja je tri godine sakrivala svoju ljubav, pa sada gdje je poćutjela sreću što se krije u dvije riječi: "Biti ljubljena" - da se odrekne toga, odrekne zauvijek. To je nadilazilo njezine sile. Ona i nije shvatila pravo dvorskoga, nju nije mogla da gane sudbina mačaka i psa... ona umoli starca da ju ostavi. - Ah, dobri moj starče, hodite, hodite. Mi ćemo se još poslije vidjeti. Ja sada ne mogu...
U teškoj duševnoj stisci bila djevojka. Pomisao da će se Pavao Petrović htjeti odreći doma, u prvi je kraj obodri. Bila je pripravna podnašati s njime sve tegobe života; ona bi pošla s njime bez ičesa u bijeli svijet. To ju oduševljenje neko vrijeme podizaše. No tad se podiže sumnja hoće li on htjeti da ostavi dom a da mu ona ne kaže - zašto? Ah, to će on jedva učiniti, a ona ne osjeća u sebi snage da mu reče istinu. Premnogo nježne obzirnosti bijaše u nje. I ona se već sada uprepaštivaše: - Ako neće, što onda? - Strah i zebnja uđe u sva njezina uda.
A večer se međutim približila.
Pri otvorenu prozoru - sjedeći u naslonjaču - dočeka ona mrak. Već dugo izginuli su zadnji traci sunca sa suprotnih brežuljaka. Duboka sjena već se prevukla preko dolinice; samo pri nebosklonu gdje se navuklo nešto oblaka još se odražavaše odsjev večernjeg rumenila. Zvuci seljačke popijevke zamnijevahu negdje izdaleka... raspoznavahu se djevojačka grla... činilo se primiču se na ovu stranu.
Ljudmila se nasloni na obložaj prozora. Koliko puta slušala je tu pjesmu, koliko puta se njome zanijela... i sada se javila za oproštaj, za zadnji put. Nešto tužno uđe s tom pjesmom u njezinu dušu. Zaokruži očima po tim brežuljcima što su se već gubili u mraku. Ona si zaželi da ih vidi, da vidi još jednom njihove gajiće, oranice, šljivike, kućice... no u oči joj udaraše prazna, tamna sjena... sve je nejasno... samo gdjegdje se slabo bjelasa u crnim hrpama pokoja kućica.
Uto se pjesma stala gubiti negdje iza brežuljka. Još nekoliko tihih, tihih akorda donio je vjetrić, a tada zamuknu i ona u mraku.
Zamalo razlegne se negdje posve blizu neugodno ćukanje noćne ptice... Djevojka zatvori prozor, upali svjetiljku i spusti se opet u naslonjač. I žalost i bijeda i zebnja, sve se to srušilo na nju jadnicu.
Bio je unišao k njoj otac da je uputi kako da se ponese prema Pavlu Petroviću , no on nije imao srca da joj što reče. Mjesto toga podsjeti je da nije od jutra ništa založila, da će čisto oslabiti... Kći mu se samo osmjehnu (kakav to osmijeh bijaše!) pa ga upita šta misli je li Petrović već došao iz Zagreba.
- Ako dođe - reče ocu - ostavi me, molim te, nasamu s njime.
Borković nije mogao - videći je takvu - da joj ne dozvoli.
Takovu ju je našao Pavao Petrović.

XXXVI.

Opazivši Ljudmila Pavla Petrovića gdje je unišao k njoj, obuzme ju silno uzbuđenje, poteku joj suze.
Ah, ti si došao, ti, dragi moj... - zadrhta njezin glas i podignuvši mu se u susret, njihove se ruke nađoše, isprepletoše, i ona spusti glavu na njegove grudi, šapćući: - Hvala ti, hvala, Pavle...
A Pavao Petrović, oćutjevši taj nježni stvor na svojim grudima, osjetivši kako dršće od uzbuđenja cijelo to mlado tijelo, prigrnu ju k sebi, pritisnu svoje lice k njezinoj glavi i stade ljubiti njezinu mekanu, mirišljivu kosu; obasuo cjelovima glatki vrat, izljubio čelo, iscjelivao oči, a kad je tu svojim usnama naišao na tople suze, sav uzdrhtavši prijeđe svojim poljupcem k njezinim usnama. A ona se pustila, podala milovanju, ljubljenju, cjelivanju.
- A ja bih došao da i nijesi pisala. Kako ne bih... Ili, zar ti, mila moja, tako slabo vjeruješ u me... - govoraše mladić prekidajući se cjelovima.
- O ne, ne... ja vjerujem u te, dragi moj... - šapnu djevojka, pritisnuvši se čisto tijesno k Pavlu Petroviću i snažno ovinuvši svoje ruke oko njegova vrata. - Ja vjerujem u tebe.
Snažni taj zagrljaj, njezina mekana kosa, zagrijane usne... podrhtavajuće mlado joj tijelo opijaše mladića, no on se istodobno pitaše: "Šta je njoj, toj miloj djevici? Ona je sva druga" - i sjeti se bojažljive djevice s noćnoga sastanka. "Otkud njoj najednom tolika odlučnost?" To ga uzrujavaše.
- Ili je možda otac saznao za naš sastanak? - upita je...
- Nije... Ah, to ne bi bilo toliko... - Djevojka, zašutjevši, povede Petrovića - držeći ga za ruku - k stolu i, dohvativši regulator na svjetiljci, zakrenu i lampa zasja jakim svjetlom.
Mladi se ljudi pogledaše...
U očima, u licu mladićevu ona je našla misao: "Ah, kako si dražesna, ja uživam u tebi"... - On ne zna, ne shvaća... - sjeknu joj glavom misao. - On ne sluti što se događa. Tako nedužno stoji pred njom, njegove krupne, tamne oči tako ju bezazleno, zanosno gledaju, na njegovu muževnom licu tako se bezbrižan, zaljubljen smiješak javlja.
- Ah, dakle otac ne zna; no ipak da i znade, ta mi smo već združeni... Što nas može da razdijeli? - govoraše mladić...
U licu djevojke se pokaza trag duševne borbe.
- Ah, Pavle, Pavle, ti i ne znaš...
- Što? Reci... Što hoćeš da kažeš?...
- Ah, ja te ljubim, ljubim, mili moj...
- A ti si nešto drugo htjela da rekneš...
- Drugo, ah, da, drugo, da... Ljubiš li ti mene... Ah, što pitam, znam, ti ljubiš mene. No vidiš, ja ne mogu ovamo više da se igda vratim, ne mogu...
- Ah, da, ja tebe razumijem. To je razumljivo. No vrijeme sve ispravlja...
- Ja ne mogu (življe se javi djevojka) i ja bih željela s tobom živjeti negdje daleko, daleko... Daj, Pavle, daj ostavimo taj kraj... Ti ćeš naći kakovu službu.
Iz druge sobe začuli se koraci. Borković se ushodao.
Bijaše jasno - Pavao Petrović nije razumio djevojke niti je znao za nesreću. Mišljaše, nju toliko dira propast njezina doma, no to čuvstvo će se stišati, pa čemu se zato primati službe... Oh, te službe, on je ne bi mogao da primi. Po njegovu mnijenju skoro sve te javne službe vežu u veliki lanac što priječi do slobode njegovoj domovini. Pa i on da bude karika u tom lancu! Oh, toga on ne bi mogao da podnese. Pavao Petrović govorio je s dubokim uvjerenjem i riječi su mu tekle dosta ubjedljivo. No djevojka nije mogla da se zanese tim riječima. One su joj, dapače, zvučale kao smrtna pjesma.
Čim je Pavao Petrović više govorio, tim jače se djevojka uprepašćivala. Tjeskoba, stiska navali na njezinu dušu. Još imadu nekoliko časaka da spase budućnost. Ah, a on sve jače odmiče. On ne vidi. Još malo, pa je sve svršeno. Koja bijeda! Djevojku poče mučiti užas, zdvojnost. Što,

kako da spase?... Ah, ona ne može, nema snage da mu u lice reče.
- Ali pođi! Onda hodimo u svijet! - prigušeno, brzo stade govoriti - sklopivši ruke - pođimo!... Ja sam spremna da s tobom dijelim sve tegobe, i bijedu, i sirotinju. Ah, pa napokon nijesmo puste sirote... Obećaj, hoćeš? Molim te!...
Ovaj ton, ove riječi, njezin strah - zabrinu Pavla Petrovića, on se preseneti. Uzbuđenje ga se prihvati, no u isto vrijeme dolazila hladna misao: "Ta to je sve nekako mutno, nejasno, romantično. Kud se sirotica zanijela!" I stade je miriti...
- Sutra, sutra ćemo se o tom porazgovoriti dokraja. Ta ja ionako idem, sprovodim tebe u Zagreb...
- Sutra! Sutra! - čisto zdvojno zavapi djevojka. - Ah, Bože, zar moram sve da ti kažem!... Ti ne znaš što se...
Djevojka najednom ušutjela, pogled joj se pomutio i ona se složila...
Pavao ju Petrović suzdrža u padu...

XXXVII.

Potraja nekoliko časova dok se djevojci vratila svijest. Nastalo uzbuđenje, zabrinutost, žurba; običajno u takovim zgodama. Na zapomaganje Petrovićevo uletio Borković. Najveća neprilika bijaše što ništa nijesu imali pri ruci... Petrović potrča sam da donese vode.
Kad je djevojka počela da dolazi k sebi i njih stala da ostavlja zabrinutost, strah - istom sada pravo zamijetiše da su joj haljinu razdriješili, da joj je struk raskopčan.
- Ostavite nas, gospodine Petroviću, ostavite. Njoj treba počinka.
A Petrović nije mogao da se makne. Uzbuđenje ga nije ostavilo i spopale ga nekakve kobne slutnje. Nešto se dogodilo, dogodilo se nešto teško. To mu sada bijaše potpuno jasno. No, što se zbilo? Zagonetna tajanstvenost zaokupi ga strahom. Sigurno se nešto kobno sprema... Takvo je cijelo njezino ponašanje bilo.
- Ah, kako da odem! Ne mogu. Ja trebam razjašnjenja... - reče uzrujano.
- Ali, ja vas molim, radi njezina zdravlja. Ona ne smije sa se dalje uzrujava.
Petrović se ne maknu.
- Ta mi se sutra vidimo. Ostavite nas sada. Ona je već došla k sebi. Laku noć - okrenu se k Petroviću.
Djevojka se uspravila, uzdahnula, muče se ogledala pa si stala zatvarati njedra... Slaba bijaše vidjeti u svojoj nježnoj, bijeloj opravi mousselinskoj, u licu propala. Crna njena kosa još jače isticaše bljedoću, a vodom nakvašeni pramovi što se spuštahu po sljepoočicama podavahu joj čisto izmučeni izgled. I bila je mala mučenica... Još je osjećala na čelu ledeni znoj, a u glavi tako joj je bilo mutno, prazno i u srcu tupo. Tako glupo zijale joj u oči prazne stijene i tako čudna je bila vidjeti soba i to svijetlo. Zagledavši se u oca i Petrovića ahne i makinalno se primi zapučati struk...
Otac joj stade otirati znojno čelo...
Pavao Petrović bijaše već pri vratima. Teško bijaše mladiću otići. Slutnje, slutnje kobne zasjele mu dušu... Prišavši k vratima, iznenada ga zaokupi tolika žalost kao da je ostavlja zauvijek... Stane i okrene se...
U taj čas ga Ljudmila zovne:
- Pavle, Pavle! Zar me ostavljaš?...
Pavao Petrović čisto uzdrhta. Tako prodirući bijaše to glas. On se vrati k njoj...
- Gospodin otac je to zaželio - reče tihim glasom, sagnuv se k njoj...
- Da, ja sam gospodina Petrovića umolio. Ti si slaba i treba da otpočineš. Gospodin Petrović će već sutra lako doći... Sutra ujutro (Borković se malo smete - kći ga pozorno gledaše), ili poslije podne. Ima vremena...
- Sutra, sutra, oče? - pogleda ga ona jače...
- Da, da! Ti si preslaba za putovanje - odvrati on, skrivajući svoj pogled.
- Ah! - ote se djevojci teški no kratki uzdisaj, a onda iza male stanke okrene se Petroviću: - Dajte, dajte mi, Pavle, ruku za zbogom.
Pavao se Petrović prignu i poljubi je u ruku. Djevojka snažno stisnu Petrovićevu desnicu i držeći je udilj podiže se naglo kao da će ga ogrliti, ali tad se najednom opet spusti na kanape i ruke joj klonu... Samo je izustila riječi... "Zbogom, zbogom, Pavle..."
- Do viđenja! - kimnu mu Borković...
Mladić iziđe, a djevojka si prekri lice rukama... - - - - -
- -
- -

XXXVIII.

Opet dugi, prazni hodnik sa slabim svjetlom žiška. Opet ono neugodno odjekivanje koraka. Opet noćna tišina, neprijatno striženje i cvrčanje buba i kukaca... I sve to čudnovato, tupo udara u oči i uši Pavlu Petroviću. Pred njegovim očima trepti slika djevojke, slika ojađene djevice. U njegovim ušima odzvanja zvuk njezinih riječi, zvuk tako osobit. U njegovoj glavi kljuju zdvojne misli. Sav je u vlasti nepoznatog straha, zlokobnih slutnja. "Ah, što sam otišao?" "Što sam je ostavio?"... Vratio se dvaput pod prozore dobrovačke... Htio je da je zovne, no neki ludi obziri odvratiše ga. Lutao je zatim u noći bez cilja ni sam ne znajući kuda i istom poslije ponoći sav izmučen, satrven vrati se kući...
Ostali dio noći prođe mu u polusnu. Kao u vrućici motale mu se moždanima prerazlične slike fantastične... On je u isto vrijeme i spavao i osjećao kako leži u svom krevetu, ćutio i noćni mir... U neko doba začuje kroz polusan gdje prođoše kraj njegova doma kola; pričinilo mu se da je čuo ženski glas gdje ga zove: "Pavle... Zbogom!..." I ne mogav se probuditi, osjeti kako ga je oblio znoj i čuo je sam svoje stenjanje...
Ujutro bilo mu je prvo da se požuri u Dobrovac. U drvoredu sretne dvorskoga...
- Otišli! Otišli su u noći... - izdaleka mu tronutim glasom doviknu starac.
- Kako, otišli?... - protisnu zapanjeno Petrović.
- No kako? Jednostavno... odvezli se... I što je najčudnije, zatajili su - kuda... No za njih imam pisamce.
Petrović ga dršćući zgrabi.
Borković ga moli neka zaboravi Ljudmilu. On mu ne može dati svoje kćeri. Razloge nije nužno da navodi - s vremenom i sam će se domisliti. "Nemojte se truditi da nas tražite - Ljudmila je sama na to pristala", završi Borković...
Na tom pismu bio i potpis Ljudmilin. Drhtavom rukom napisala samo "Zbogom!"

XXXIX.

Kroz pune dvije godine nije Pavao Petrović ništa stalno čuo o Borkoviću i njegovoj kćeri... Istom treće ljeto dozna slučajno - gdje su i kako žive...
Dvije godine - nije to mnogo - no i za to se vrijeme Pavao Petrović dosta promijenio. Njegov zanos minuo ga. Na svoja mladenačka snatrenja o "pozivu", "spasonosnom djelovanju", "važnoj ulozi" - čovjek gledaše sa sažalnim podsmijehom. Bilo je to uistinu žalosno.
Poslije nesretnog završetka svoje ljubavi htio je da nešto uradi za opći boljak. Najviše ga, naravski, zaokupila sudbina domovine. I on stao da zalazi među ljude što su se politikom bavili. No naskoro ih razočaran ostavi. Gospoda utuvila u glave programe i sva se borba vodi oko tih programa: vodi se rat oko prošlosti kao da se ona ispraviti dade; kolju se za ono što još budućnost krije u svom krilu - kao da su sami proroci i već vide tu budućnost - a sadašnjost, sadašnjost što je novi zametak budućnosti - zavijaju sjemenom mržnje, sumnjičenja, prezira, nesnošljivosti, nesloge, cjepkanja. Pavao Petrović koji je tražio u to ozbiljno vrijeme ljubavi, povjerenja, snošljivosti, sloge, pravog zanosa, rada i žrtava - ne našavši toga, povuče se ojađen iz toga vrtloga i ostane kod kuće.
A u njegovu se domu razvio čudan život. On mu se podao s nekom rezignacijom. Njegovi roditelji ostali kao što su i bili, samo što je Petrovićka sve više dijelila, a stari se Petrović sve jače ljutio. Vodio se među njima vječni rat. S početka držao se Pavao Petrović više po strani, gledao da ih miri, no napokon i on se umiješa. Opazivši da im gospodarstvo naglo propada, pristade uz oca. Doduše, cijenio je etičku vrijednost dobročinstava, priznavaše im veliku važnost, ali u općoj bijedi držao ih konačno bespomoćnim. U kući nastao još veći razdor. Mati nije dolazila k stolu, a otac se primio opet starog patrijarhalnoga običaja i sjedao sa služinčadi za isti stol, s njom jeo, a Pavlu Petroviću nosila sluškinja u njegovu sobu jednostavnu, nebiranu seljačku hranu... Bez prigovaranja podao se Pavao Petrović tomu živovanju. Činilo se da je otupio za radosti života. U kući radosti i nije bilo. Otac još nije zaboravio tako ludo odbačenih sto hiljada pa ni među njima nije bilo osobite srdačnosti. Tek kad bi dvorski došao, znao bi ih okupiti oko sebe. No on je sada rjeđe dolazio.
Živeći u sredini osiromašena puka, nije Pavao Petrović ipak mogao da bude bešćutan. Siromaštvo ga diralo i on se zamišljao, zanimao za rješenje socijalnog pitanja. No ni on - što je posve shvatljivo - nije mogao da se tu pravo snađe...
Agitacija socijalne demokracije što se bila podigla u njegovu zavičaju stišala se. Teorije što su ih neiskusni mladi ljudi donijeli iz grada nijesu se mogle da upotrijebe na selu. To su napokon uviđali i sami agitatori, pa se sprijateljili sa starim poretkom. Prvi vođa što ga je Petrović upoznao kod svoga strica posvema je pače napustio teoriju o općem radu pa, okaniv se i poljodjelstva i svoga zanata, otvori dućančić i sjeđaše u njem od jutra do mraka... Seljaci rade kao i prije, samo što ima u njih još više oporosti, a povjerenja u gospodu manje. Međutim, jedna ih nada zasad zabavlja. Bit će opet vina. Počelo se rigolati na sve strane. Misle, vino će ih spasti... No Petrović u to ne vjeruje... To je sve samo za vrijeme, a bijeda, ostaje za vratom... On uopće gleda sve u tamnoj slici. Nema dvojbe, tomu je mnogo doprinijela njegova nesreća...
On Ljudmile ne može da zaboravi. Vrlo često misli na nju. Sva mila, sva krasna uskrsava djevica pred njim i on se poput istočnjaka podaje sreći što je nalazi u spominjanju prošlosti. Na naličju Ljudmiline slike napisao je: "Čovjek bi bio besprimjerna sirota da nema u knjizi prošlosti barem jednu stranicu ispisanu srećom". A malo niže bijahu ubilježene ove riječi: "Ah, gdje si mi sada, gdje?" U časovima uzbuđenja spremao se mladi čovjek da je ode tražiti, čuo da su negdje u Štajerskoj. No do toga ne dođe. Naskoro bi njime opet ovladalo svagdašnje raspoloženje. Sjetio bi se onog pisma... A on se već domislio zašto se Borković usprotivio toj ljubavi. Sad mu bijaše i jasno vladanje Ljudmilino one kobne večeri - no za onu uvredu nije doznao... On se zato ne ljuti na njih. Dapače često, često misli: imali su pravo. No umah iza toga obuzima ga neizreciva žalost i čežnja za njom, za srećom svojom. U takvim časovima htio bi da ostavi svoj dom i da negdje daleko savije gnijezdo sreći. Jednom je u takovu uzbuđenju predao molbu za državnu službu; no predstojnik ga upozori da se je istaknuo kao opozicionalac... - on da ga ne može preporučiti... Petrović se otrijezni, prekori, pa se opet pokorno poda svagdašnjem životu što je za nj imao tako malo radosti.
Dolazila Pavlu Petroviću na um i Marija Bratićka i stara "mamica". Spominjao ih se s poštovanjem i žalio što ih je morao da onako povrijedi. Živjele su negdje oko Karlovca i, kako se činilo, oprostile mu. Mamica poslala mu pismo - po svoj prilici bez znanja Marijina. Moralo ga pisati kakvo đače pučke škole. Starica mu javljaše kako su tamo kupile neki mali posjed i tu one dvije žive same. Marija da je postala čisto druga. Ne zalazi nikud i najvoli biti kod kuće. "A valjana žena" - veli mamica - "nađe u kući uvijek dosta posla..." Iz sela dolaze k njima siromasi..." Tu se starica negdje prekinula i stala dječaku kazivati što one dvije rade kroz dan... A žive, one dobro žive, ne oskudijevaju i imaju, hvala bogu, svega imadu, što si samo poželjeti mogu - no mene - znaš, sinek moj, gdje sam već jednom nogom u grobu - to sve ne veseli mnogo. Molim si svoje čislo, mislim na dragoga boga, na pokojnike što me gore čekaju i tako dnevi teku... No i Marija mi veli mnogi put: "Mamice, to je još najmanja sreća imati svega, ne oskudijevati... Starica mu pri koncu javljaše da je u njihovu susjedstvu izgorjela kuća, neki pijanac da se objesio i jedno tele da se jednom seljaku otelilo s pet nogu. Dotaknula se i one njihove zgode, dodala je samo "tako je valjda suđeno". "Ja se više na tebe ne ljutim, a zato ti i pišem, a piši i ti štogod."
Nekako u to isto vrijeme gdje mu je stiglo ovo pismo, doznao je Pavao Petrović i za Borkovića i Ljudmilu...
U Krapini u gostionici našao se slučajno za jednim stolom s onim istim gospodinom što ga je jednom vidio s kruškovačkim vlastelinom g. Mladdetichem (on je već prodao Kruškovac i opet po Zagrebu šeće) u Dobrovcu. Taj gospodin nije više bio toliko dostojanstven nego sav jedna ljubežljivost. On je Pavla Petrovića umah prepoznao i zapodio s njime razgovor. Petrović je tako doznao da se je gospodin primio napokon posla (što ćemo, treba živjeti!), pa da je sada inšpektor nekoga osiguravajućeg društva i upravo da se vraća iz Štajerske.
Gospodin inšpektor mu ispripovijedi kako se tamo na svoje veliko čudo našao ("pomislite, gospodine Petroviću: s kime!") s Borkovićem. Bio je u njegovoj kući. To je naredna prizemna zgrada blizu Celja, sva okružena cvijećem, zelenilom - s krasnom baščom i voćnjakom u zaleđu. Bio je sav zanesen dražešću što se savila oko te kuće i ushićen neobičnom ljepotom savinjske doline... Većega gospodarstva nemaju. Pa i što će im? Život je tamo dosta jeftin, a mnogo i ne trebaju. Borković je još uvijek vegetarijanac. Ljeti u velikome, slamnatom šeširu peca ribu u Savinji, polazi gdjekad u Celje na partiju šaha, bavi se voćarstvom, a ("pomislite si!") i politikom. Stoji uz Slovence. (- A Ljudmila? Ljudmila? - pitaše Petrović. - Je l' se udala?)... - Udala se nije (šteta djevojke!). Ona nalazi veselje (kako mu reče) u svojem cvijeću, ružama, vodi kućanstvo i ima dosta brige s vrtom... No u tom radu nalazi zadovoljstvo... Katkada ide s ocem da pecaju ribu, a polazi s njim i u Celje: ona ga ostavlja pred kavanom i ide u crkvu, a tad se opet zajedno vraćaju...
Pavla su Petrovića te vijesti čisto uzrujale, a neizrecivo ga se milo dojmilo kad je čuo, da Ljudmila izbjegava upoznanstva s muškarcima... Toga gospodina inšpektora Petrović silno zavoli. Ostadoše dugo zajedno, pobratiše se, i on plati račun za obojicu, a dao se kod njega iz zahvalnosti i osigurati premda uviđaše da je to za nj besmisleno...
Pavao se Petrović stao ozbiljno spremati za put - no ne samo za put; on je odlučio da ostavi svoj dom. U tu svrhu zasnova posebni plan. Oca će svakako da nagovori - gruntovno da prenese na nj jedan dio posjeda, - a to će se zatim prodati na čestice i drugdje si saviti gnijezdo sreći...
No otac se usprotivio. On ne bi rado - reče - da dade gospodarstvo iz svojih ruku. Teško li se mučio dok je to stekao... Ili se on boji - pitaše sina - da će što rasteći... On, ako neće steći, sigurno rasteći neće. U grob da neće sa sobom ionako ništa ponijeti. Sve će to njemu ostaviti. Da komu bi drugomu!
- Jest, po mojoj smrti, sve je tvoje - završi otac. - - - -
- -

- -
Pavao Petrović nije išao u Celje...

- Uz dozvolu nakladnika Bulaja -